

Музаффар Чориев

**Инглиз тили лексикасини
ўқитишнинг лингводидактик
асослари**

Қарши
«Насаф» нашриёти
2004

Қўланмада инглиз тили лексикасини ўргатишнинг назарий асослари, машқларни тизимлаштириш, лексик машқларни саралаш ва улардан таълимда кенг миқёсда фойдаланиш усуллари ҳақида фикр юритилади. Шунингдек, лексикани ўрганишда техник воситаларсиз ўлкавилган тажрибалар, компьютер ёрдамида тил ўргатишнинг бугунги аҳволи хусусида илмий-методик мулоҳазаларнинг аҳамияти таҳлил қилинган.

Қўланма хорижий филология факультети талабалари, магистрлар, ўқитувчилар ва мустақил ўрганувчилар учун мўлжалланган.

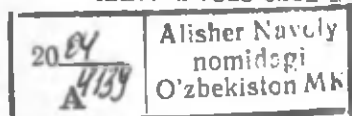
**Қарши Давлат университетининг 2003 йил 2 майдаги
Илмий Кенгаши қарорига мувофиқ ўқув қўланма
сифатида нашрга тавсия этилган**

Масъул муҳаррирлар:	Фил.ф.д.проф. Ш.Сафаров Пед.ф.н.доц. А.Кучибоев
Махсус муҳаррир:	Фил.ф.д. Х.Орзиқулов
Тақризчилар:	Фил.ф.д.проф. У.Юсупов Ф.ф.н.доц. Р.Қиёмов П.ф.н.доц. Й.Темиров
Муҳаррир:	Темиргўлат Тиллаев

4 4702620102 - 204 204 2004
376(02)2004

© М. Чормев-2004

ISBN 5-7323-0502-2

W 30345
29,

МУҚАДДИМА

Мазкур қўлланма узлуксиз таълим тизимида олий таълимнинг магистратура ва бакалавриат йўналишида юқори босқич талабалари, ўқитувчилар ва чет тили ўрганаётган кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган бўлиб, таълим муассасаларининг ўқув режаларига мос ҳолда тузилган.

Қўлланманинг асосий мақсади инглиз тили лексикасини атрофлича ўрганишдан иборат бўлиб, шунингдек, фонетика ва грамматикага хос хусусиятларни ҳам идрок этишда талаба, магистр, ўқитувчи ва мустақил ўрганувчиларга амалий ёрдам кўрсатишдан иборат.

Тил ўрганиш жараёни она тилидан бошланиб, хорижий тил эса кейинги иккинчи босқич ҳисобланади. Она тили муайян бир муҳитда ўрганилса, хорижий тиллар мавҳум ҳолатдаги имкониятлардан фойдаланилган ҳолда ўрганилади.

Хорижий тил мутахассиси хорижий тилларни ўқитиш услубиёти фани ютуқларини ўзлаштирган ва тўплаган тажрибаси орқали ўқувчининг тилга муносабати меъёрини аниқ қилиш, уни янада такомиллаштириш каби психик ва методик жараёнларни умумлаштиради.

Мазкур қўлланма хорижий тилларни ўқитиш услуби соҳасида хизмат қилган, Игорь Владимирович Раҳмонов., Александр Александрович Миролобов., Харолд Палмер., Перси Барисович Гурвич., Олег Александрович Розов., Жамол Жалолов., Тожимат Қурбонovich Сатторов., Ҳошим-жон Сайназаров., Ўринбой Ҳошимов., Карамат Набиева каби етук мутахассислар, айрим педагог ва психолог олимларнинг фикрларига таянган ҳолда яратилди.

Ушбу қўлланманинг яратилишида кўмаклашган, қимматли маслаҳатларини аямаган доцентлар Р Қиёмов, С Эгамбердиев, А. Эргашев., З.Аминова., О.Тургунов ва Мадина Чориева ларга миннатдорчилик билдирамыз.

Шу типдаги қўлланма биринчи бор нашр қилинаётгани боис унда айрим камчиликлар бўлиши табиийдир.

Қўлланманинг илмий методик савиясини янада оширишга қаратилган мутахассисларнинг фикр-мулоҳазаларини муаллиф мамнуният билан қабул қилади.

Муаллиф

КИРИШ

Мустақил Ўзбекистон Республикасида хорижий тилларни мукамал биладиган малакали мутахассислар тайёрлашга эҳтиёж кундан кун ошмоқда. Бу халқ таълими ходимлари олдига чет тили фанини ўқитишнинг услуб ва усулларини янада такомиллаштиришдек ўта муҳим вазифани кўндаланг қилиб қўйди.

1. Ўрта мактабни битирувчиларнинг чет тилни нечоғлик билиши маълум даражада бўлгуси мутахассисларнинг интеллектуал ҳамда профессионал савиясининг ўсишига, Ўзбекистоннинг хорижий мамлакатлар билан маданий, иқтисодий ва сийсий алоқаларининг ривожланишига боғлиқ. Шу сабабли кейинги пайтларда Республикамиз ҳукумати чет тилларни ўқитиш усулларини такомиллаштиришга, унинг сифатини оширишга алоҳида эътибор беришмоқда.

Чет тили ўқитишни такомиллаштиришда замонвий техник воситалардан, шу жумладан, компьютер ва интернет тармоқларидан фойдаланиш, ошириш таълимнинг долзарб вазифаларидан бирига айланмоқда. Чет тилни ўқитишнинг долзарб масалаларига бағишланган қатор илмий-амалий анжуманлар ("Чет тили ўқитишни жадаллаштириш услублари", Тошкент, 1991; "Инженер тилшунослиги ва чет тили ўқитишни жадаллаштириш", Самарқанд, 1992; "Инженер тилшунослиги ва тил таълими жараёнини компьютеризациялаш", Самарқанд, 1996) ўтказилиши ва янги русумдаги дарсликлар, метод кўланмалар ва услубий тавсияларнинг чоп этилиши фикримиз далилидир. Чет тилини ўқитиш методикаси бўйича чоп этилган илмий адабиётларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, олий ўқув юрталарида хорижий тилларни ўқитиш масаласига ҳам алоҳида эътибор берилмоқда, ammo ўрта мактаб ўқувчиларига чет тилларни ўргатиш усуллари юзасидан деярли эътиборли ишлар қилинмаётди. Хусусан, лексикани ўқитиш масаласи диққатини унчалик тормаган. Аслини олганда, маънафати маълумотларнинг катта қисми унинг лексикасида ўз ифодасини топади, демак, ўзбек миллий мактабларида чет тилларнинг, айниқса, инглиз тили лексикасини ўқитиш услубиёти кам ўрганилган соҳа бўлиб қолмоқда. "Бундай заиф ноўрин ҳолатларни тезда ўзгартириш мамлакатимиз

мизда хорижий тилларни ўрганишнинг миллий асосдаги жадаллаштирилган методикасини тайёрлашни тезлаштиришимиз керак" (И. А.Каримов. 1997, 9 бет).

Ушбу қўлланмада узлуксиз таълимнинг иккинчи босқичда инглиз тили лексикасини ўқитиш таълим самарадорлигини оширишга қаратилган лексик машқлар тизими ва уларнинг назарий талқинини ёритишга интилдик .

Мақсадимиз - узлуксиз таълимнинг ўрта бўғинида инглиз тили ўқитиш самарасини оширишга хизмат қиладиган лексик машқлар тизимини яратиш ва тузилган машқлардан дарс жараёнида фойдаланиш, компьютер ёрдамида лексикага ўргатиш тамойилларини ишлаб чиқиш бўлиб қўйидаги вазибаларни бажаришга интилдик: - психологик, психофизиологик ва методик тадқиқотларни таҳлилий ўрганиш асосида лексик кўникма тушунчасининг моҳиятини очиш;

- узлуксиз таълимнинг иккинчи босқичда ўқувчиларига лексик кўникмаларни шакллантиришнинг янги имкониятларини очиб бериш;

- лексик машқлар тизимини ишлаб чиқиш ва уларнинг каталогларини тузиш;

- узлуксиз таълимнинг иккинчи босқичда инглиз тили лексикасини ўргатиш жараёнини таҳлил қилиб, ўқув йилининг чорагида, қолаверса ҳар бир дарсда ўзлаштирилиши ва такрорланиши лозим бўлган лексик бирликларнинг миқдор кўрсаткичларини аниқлаш;

- систем ва структурал ёндашув асосида лексик машқларни саралаб олиш ва уларни анъанавий йўл билан ҳамда компьютер ёрдамида инглиз тили ўқитиш жараёнига татбиқ этиш;

Қўйидаги *илмий-тадқиқот усуллари*дан фойдаланилган ҳолда мулоҳаза юритишни, мавзунини ёритишни лозим топдик:

- тил ва нутқ дихотомияси асосида лексик материални саралаш ва таснифлаш;

- лексик бирликларни қиёсий таҳлил қилиш;

- лингвометодик таҳлил

-лингводидактик алгоритмизациялаш.

Ушбу қўлланма орқали чет тили ўқитувчиларига биз таклиф этган янгилıklar тубандагича:

1) сўз алоқаларининг психофизиологик таҳлиидан келиб чиққан ҳолда лексик кўникманинг табиати ёритилди ва унинг шаклланиш босқичлари кўрсатиб берилди;

2) лексикани ўқитиш тамойиллари илмий жиҳатдан асосланди ва ўзгача талқин этилди;

3) лексик машқларнинг янги классификацияси ишлаб чиқилди ва уларнинг каталоги тузилди.

4) узлуксиз таълимнинг иккинчи босқичда инглиз тилини ўқитиш учун лексик машқларни саралаш тартиб-қоидалари яратилди ва улар амалга татбиқ этилди;

5) узлуксиз таълимнинг иккинчи босқичда бажарилиши шарт бўлган лексик машқлар мажмуаси аниқланди ва у тажрибада синаб кўрилди;

6) узлуксиз таълимнинг иккинчи босқичда ўқувчиларига компьютер ёрдамида инглиз тили ўқитиш масаллари илм бор назарий ҳамда амалий жиҳатдан ўрганилди.

Лексик машқларнинг таснифланишидаги ҳағуз мунозараларга сабаб бўлиб келатган масалаларга ойдинлик киритиб, тил ўргатишда янги педагогик технология ҳисобланмиш компьютер ёрдамида чет тили ўқитишнинг лингводидактик асослари ҳақида тўхтадик.

МУЛОҚОТГА ДОИР ЛЕКСИК КЎНИКМАЛАР ВА УЛАРНИ ШАКЛАНТИРИШ БОСҚИЧЛАРИ

Методик адабиётда лексик кўникма масалалари илк бор Е.И.Пассов томонидан ўрганилган. Унинг фикрича лексикани ўргатиш, фонетика ва грамматикани ўргатиш каби, керакли сўзларни танлаш ва "малакавий харак-теристикалар" даражасида уларни бошқа сўзлар билан алоқага киритиб жумла тузишни кўзда тутати. Бошқа ишларда лексик кўникма тушулчасига махсус таъриф берилмасда, унинг мавжудлиги ва босқичма-босқич шаклланиши эътироф этилади.

Лексик кўникмаларни шакллантириш босқичларини ўрганиш дастлаб И. В. Раҳмонов томонидан таклиф қилинган "англаш-ёдда тутиш-мулоқотда қўллаш" босқичлар тизимида ўз аксини топди. Шубҳасиз ўрганилаётган лексикани ҳар бир ўқувчи англаши, ёдда тутиши ва мулоқотда қўллаши зарур. Лекин бундай босқичларга ажратиш айрим эътирозни келтириб чиқаради: жумладан англаш - бу узундун узун жараён ва у янги сўзларни ишлатишга йўналтирилган машқларни бажариш пайтида ҳам давом этади; лексикани ёдда сақлаш ўрганишни уни нутқ жараёнида қўллашдан ажратиб бўлмайди, зеро лексикани ёдлаш, унинг алоҳида турлари инобатта олинмас, асосан нутқда фўйдаланиш орқали амалга оширилади.

А.З.Якушина томонидан ишлаб чиқилган лексик кўникмаларни шакллантириш тамойили ҳам уч босқични ўз ичига олади: сўзларни муайян тематик гуруҳлар ичида хотирлашни, улардан кичик-кичик нутқ вазиятларида фўйдаланишни ва, ниҳоят, катта коммуникатив жараёнларда уларни қўллашни кўзда тутати. Тамойил амалий маъно касб этса-да, айрим эътирозларни ҳам келтириб чиқаради. Масалан, сўзларни гуруҳлаш бўйича машқлар фақатгина якка ажратилган сўзлар орқали машқ қилишни кўзда тутати ва лексик кўникма шаклланишининг бутун бир босқичи бўла олмайди. Якка сўзлар билан ишлашнинг муҳим ва зарурлигини тан олганимиз ҳолда, бу босқичда лексикани ўзлаштириш бошланади деб тасаввур қилиш қийин. Сўзнинг катта ва кичик контекстларда қўлланиши-нинг фарқланишига келсак, фикримизча, бу ҳолатда сўз қўллаш кўникмаларини шакллантиришни аниқлайдиган психофизик жараёнлар бевосита намоён бўлмайди.

О.Г.Городилова ва ундан кейин А.Т.Воронин, И.И.Богданова, Ю.А.Бурлаковалар эса лексик кўникмалар шакллантиришнинг 1) идрок этиш, 2) тақлид қилниш, 3) трансформация қилиш, 4) бир мавзудан иккинчи бир мавзуга ўтиш 5) сўزلарни нутқда эркинроқ қўллаш каби босқичларни тақлиф қилишган. Мазкур босқичларга бўлиш схемаси инкор қилиб бўлмайдиган ҳақиқатни тасвирлаган, зеро ҳар қандай сўз ўқувчининг дунат бойлигига айланиши учун у қандайдир даражада идрок қилиниши керак ва уни тўғри талаффуз қилиш, ўзлаштирилиши учун ўқитувчига тақлид қилиниб такрорланиши зарур. Бироқ аналогия (бир грамматик формани бошқа бирита манақ ўзгартириш), трансформация (грамматик конструкцияни бир турдан иккинчисига бош маъносини сақлаган ҳолда ўтказиш) ва шу кабилар грамматикани ўргатишда асқоладиган стадиял тушунчалар ва уларнинг тўғридан-тўғри лексикани ўргатиш соҳасига кўчирилиши, бизнинг фикримизча, ўзини оқламайди.

Лексик кўникмаларнинг шакллантириш масаласида С.Ф.Шатилов диққатга сазовор фикрлар билдирган. У ишлаб чиққан концепция асосида ҳам А.Б.Ительсон таълимотидаги асосий ғоялар ётади: яъни тил аспектларини ўрганишда ўқувчиларда кўникма ва малакалар ҳосил бўлишининг уч босқичи кўрсатилади. Аммо, А.Б.Ительсондан фарқли ўларок, С.Ф.Шатилов бу уч босқичга кўйидагиларни киритади: 1) нутқ бирликлари билан ўқувчиларни таништириш; 2) ўқувчиларни нутқ бирликлари қўлланиладиган вазият билан таништириш; 3) нутқ бирликлари ситуатив-вариатив кўринишларини ўқувчиларга "ҳазм" қилдириш. Методика илмининг йирик намоёнчаси С.Ф.Шатилов фонетик, лексик, грамматик кўникма ва малакаларни ҳосил қилишга қаратилган машқлар ана шу уч босқичга муштарак ҳолда тузилиши керак деган фикри ҳам айрим эътирозлар тундиради. Масалан, лексикани ўргатишда стандартизациялаш (бир қолипга тушириш) босқичининг мазмуни охиригача тушунарли эмас, зеро С.Ф.Шатилов *стандантизациялаш атамаси орқали ўзлаштириладиган сўзнинг намунавий қуршовини кўзда тутганми, ёки алоҳида сўзни ўзлаштиришни назарда тутганми, яъни қайси бир босқич ҳақида гап кетаётганлигини билиб олиш қийин. Агар иккинчи ҳолат кўзда тутилган бўлса, у ҳолда унинг ўзи лексик кўникмаларни ҳосил қилишда алоҳида босқични ташкил*

қилмайди. Лексиканинг контекстул (ситуатив) қўлланилиши эса уни ўрганишнинг ибтидосидаёқ намоён бўлиб, ундан кўникма ҳосил қилинишнинг барча босқич-ларида фойдаланилади. Таъкидлаш жонзки, грамматикани ўргатишда ўзини оқлаган услубларни тўғридан-тўғри лексикани ўргатишга кўчириш ҳамма вақт ҳам ўзини оқлай бермайди.

С.Ф.Шатилов таълимотига биноан лексик кўникма икки қисмдан иборат: нутқда сўзни қўллаш ва нутқ жараёнида сўз ясаш. У буни нутқий лексик кўникмалар сирасига киритади. Бу лексик кўникмалар такомиллашиб лисоний лексик кўникмаларга айланади. Лисоний лексик кўникма, олимнинг фикрича, нутқий лексик кўникмага қарама-қарши ўлароқ ўқувчида новербал лисоний фикр юритиш қобилиятини шакллантиради, мулоқот жараёнида эса унга тезкорлик ва келг қамровли жумлалар тузиш имкониятларини беради. С.Ф.Шатиловнинг лисоний лексик кўникма тушунчаси П.Е.Гурвичнинг *стереотипларга кўра гап ясаш* – "стереотипное конструирование" (Гурвич, 1987, с. 76), Е.И.Пассовнинг *кўникманинг онгли компоненти* – "сознательный компонент в языке" (Пассов, 1991, с.45) ва В.С.Цетлиннинг *ҳаракатлар мажмуаси қоидаларига олдинма-кетин амал қилиши* – "постепенное свертывание правил собранных действий" каби фикрларига жуда ўхшаб кетади.

Бу атамалар ва улар англаттан тушунчалар, юқорида таъкидлаганимиздек, кўпроқ грамматика ва грамматик кўникмаларни шакллантиришга тегишли. Лексик кўникмага эса бу тушунчалар фақатгина лексик қоидалар қўлланган шароитлардагина алоқадор бўлиши мумкин. Лексик қоидаларнинг мавжудлиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди. Аммо улар ўқувчиларнинг она тилидаги ва ўрганилаётган чет тилидаги лексик birlikларнинг мазмун birlikларига нисбатан бир хил бўлавермайди ва ҳар бир тил лексик birlikмаларига нисбатан ўзига хос семантик қоидалар қўлланилиши керак. Агар инглиз ва ўзбек тиллари борасида гап кетадиган бўлса, бу тилларга нисбатан амал қиладиган лексик қоидалар бир-биридан тамоман фарқ қилади. Масалан, *to prepare for, to be interested in* ва шу каби инглиз тилидаги бошқа лексик birlikларда маълум кўмакчилар қўлланилиши талаб қилинади, ўзбек тилидаги уларнинг муқобилларида эса бошқарув келишик кўшимчалари орқали ўз ифодасини топади, қиёсланг: *(бирор нарсага) тайёрламоқ/ тайёрланмоқ, қизиқмоқ*. Кўриниб турибдики, бу икки тилда

сўзларнинг бошқа сўзлар билан бириктиш валефтиги мос тушмаслик ҳолатига дуч келмоқдамиз. Умумийлик мактабларида чет тили ўқитиш дастури бунақа ҳодаларнинг моҳиятини очишни талаб қилмайди. Таъкидлаш керакки, тўққизинчи синфнинг биринчи ярим йиллигидаги янги лексикани ўргатиш мўлжали, грамматика режасидасидек кенг қамровли эмас ва умумийсоний материалнинг фақат 8 фойизини ташкил қилади.

Оғзаки нутқ кўникмалари ва грамматик кўникмаларни шакллантириш босқичлари концепциясини Е.И.Пассов ишлаб чиққан. Унинг таълимотига биноан лексик кўникмаларнинг шаклланиши уч босқичда амалга ошади. Биринчи босқичда лексик кўникма илдиз отади, яъни дастлабки лексик кўникмалар шакллантирилади; иккинчи босқичда у такомиллашади; учинчи босқичда эса кўникмаларнинг нутқ жараёнида қўлланилиши кўзда тутилади. Фикримизча, лексик кўникмаларнинг ҳосил бўла бошлаши ва уларнинг такомиллашуви ўртасидан демаркация чизилгани ўтказиш анча мушкул иш, зеро лексик кўникмаларнинг ҳосил бўла бошлаши ва такомиллашуви уларнинг шаклланишидан ўзга нарса эмас. Мунозарали масала фақат шу билан чекланмайди. Грамматикани ўргатиш борасида сўз юритган Е.И.Пассов кўникмалар шаклланишининг ilk босқичида бир типдаги грамматик белгиларнинг (знакларнинг) ишлатилишини назарда тулади ва уларни нутқий машқларда бошқаларига қиёслашни ўқитирмайди. Такимоллашнинг босқичида эса, грамматик белгилар асосан оғзаки нутқ учун мўлжалланган матнлар негизида тузилган нутқий машқлардаги бошқа грамматик белгиларга қиёсланади. Е.И.Пассов концепциясидаги учинчи босқич эса грамматикага умуман тааллуқли бўлмасдан, муаммоли масалаларнинг ечимини қамрайди. Бу муаммолар ечилиш жараёни ўрганилаётган тил белгиларининг нутқда қўлланилиш масалаларининг ечилишни ҳам тақозо этади. Лексика бобида гап кетадиган бўлса, бундай босқичларни ўзаро бир-бирларидан ажратишни амалга ошириш ниҳоятда қийин. Биринчидан, янги лексика миқдори олдин ўтилган лексик материал миқдори билан метёрлашуви керак, чунки биринчи босқичдан иккинчи босқични ажратиш учун янги сўзларнинг ишлатилиш кўлами билан олдинги лексик материалнинг ишлатилиш кўлами ўртасидаги чегарани топиш қийин. Иккинчидан, учинчи босқичдаги муаммоли масалаларнинг ечими наинки шу

босқичда, балки чет тили ўқитишнинг кейинги босқичларининг ҳаммасида ўқитувчининг диққат марказида туради. Умуман олганда Е.И.Пассовнинг лексик кўникмаларни шакллантириш концепцияси анча мантиқий ва бирмунча ижобий қирраларга эга. Агар биз у ишлаб чиққан лексик кўникмаларни шакллантириш босқичлари схемасини оғзаки нутқ кўникмаларини шакллантириш схемасига нисбатласак, ёки тайёрланмаган комбинацион нутқ малакаларини шакллантириш схемаси билан таққосласак, бунинг яққол гувоҳи бўламиз.

П.Б.Гурвич ўз тадқиқотларида лексик кўникмаларнинг шаклланиши масаласига махсус тўхталмасида, оғзаки нутқ кўникма ва малакаларини шакллантиришни ўрганишда бу масала бјрасида ҳам йўл-йўлакай айрим фикрларини баён этган. Унинг эътироф этишича, лексик кўникмаларнинг шаклланиши уч босқичда амалга оширилади: 1) текст тузилишигача бўлган босқич - янги лексик "ансамбл" кирадиган сўзларнинг ўзаро алоқага кириш йўллари ўқувчи миъясида "пиширилиш" босқичи; 2) янги лексиканинг нутқий фаолигини ошириш - ўзлаштирилиши лозим бўлган лексика олдин ўзлаштирилган сўзлар билан янги матн ҳосил қилишга қаратилган нутқий машқларни бажариш босқичи; 3) посттекстуал (матн тузилгандан кейинги) босқич - ўзлаштирилган ва ўзлаштирилиши лозим бўлган сўзларнинг ўзаро грамматик ва семантик алоқаларга тўлақонли кириши ва уларнинг нутқда кўлланилиш кўламини максимал даражага етказиш.

Юқорида куриб чиқилган лексик кўникмаларни шакллантириш концепцияларининг ягона умумий, сўзсиз ижобий, томони бор: уларнинг негизида, очиқча эътироф этилганми, бундан қатъий назар, сўз алоқалари микросистемасини кенгаювчан эволюцияси ётади. Бу эволюцияда лексик кўникмалар шаклланишининг психологик ва психофизиологик моҳияти ўз ифодасини топади.

Маълумки, у ёки бу сўз бошқа сўзлар билан алоқага киришганлиги туфайли нутқда иштирок этади. Бу жараёни психофизиологик нуқтаи назардан талқин этадиган бўлсак, у ёки бу сўзнинг ҳар сафар нутқда ишлагилиши бошқа сўз ва сўз бирикмалари билан муайян грамматик ва семантик алоқаларга киришувини гувоҳи бўламиз.

Сўз, дейди А.Р.Лурия, - ўз потенциал алоқалар тизимининг ҳаракатга келиши туфайли нутқда фаоллашади.

Шунинг учун ҳам лексикани ўзлаштириш жараёни охири оқибат уларнинг семантик ва грамматик алоқаларини ўзлаштиришга, аниқроғи ўқувчи онгида маълум бир тушунчалар ҳосил қилишга ёрдам беради.

Нутқ жараёнини ўрганувчи психологлар ва психофизиологлар сўз алоқаларининг ранг-баранг турлари бирлигини таъкидлашадилар ва алоқаларнинг бир қанча турларини аниқлаганлар. Бу алоқалар нутқда фаолаштиши учун ўқувчи онгида шаклланиши, стереотип нутқ намунаси тусини олиши керак. Шунинг учун ҳам лексик бирликларнинг асосий грамматик ва семантик алоқаларига нутқнинг асосий стереотиплари тўғри келади. Бинобарин, лексик кўникмаларни ҳосил қилиш сўз ва сўзга тенг бирикмаларнинг муайян нутқий стереотипларини шакллантиришга йўналтирилиши мақсадга мувофиқ деб қисоблаймиз.

Айрим психолог ва психофизиологларнинг фикрича алоҳида олинган сўзларнинг (сўз формаларининг) стереотиплари, энг аввало номинация учун, яъни моддий борлиқдаги предмет ва ҳодисаларни номлаш учун керак. Нутқ жараёнида сўзлар алоҳида ажратилган ҳолатида ишлатилмасда, фикрнинг вербаллашиш амалиётида тил парадигматикасида алоҳида-алоҳида мавжуд бўлган лексик бирикмаларни стереотиплаштириш жараёнига ҳам дуч келади. Ўтказилган қатор тадқиқотларнинг натижалари шунини кўрсатадики, хорижий тилдан ўзлаштирилган дугат бойлигидан сўзлашув жараёнида эркин фойдаланишнинг зарур шарт-шароитлардан бири хотирага ҳеч бир воситасиз (эслатишсиз) алоҳида сўзларни келтирилиш ва уларни она тилидаги муқобилларга яшин тезлигида боғлайдиган "микротаржима стереотиплари"ни қўллашни тақозо этади. Бундай стереотипларни яратиш ва қўллаш нечоғлик муҳим эканлигини эътиборга олмаслик шунини кўрсатадики, ўқувчиларда ана шундай кўникмалар шаклланимасдан қолади ва бу эркин мулоқот жараёнининг юзага келишига тўғаноқ бўлибгина қолмай, кўпгина ҳолларда нутқ жараёнида сўзларнинг ўзаро алоқага киришидаги мантиқсиз ҳолатларнинг юзага келишига сабаб бўлади. Хорижий тилни ўргатишнинг психологик ва психофизик асослари тадқиқ қилиш ҳам айнан микротаржима стереотипларини шакллантиришга йўналтирилган усул ва воситаларни танлашни талаб қилади.

Якка ажратилган сўзлар стереотиплари тушунчасига чуқурроқ назар ташласак, унинг шаклланиши кўпроқ

синтагматик эмас, балки парадигматик муносабатларга асосланган, деган хулосага келиш мумкин. Ана шу мулоҳазадан келиб чиққан ҳолда биз сўзларнинг парадигматик муносабатларини, қисқача кўриб чиқамиз.

СЎЗЛАРНИНГ ПАРАДИГМАТИК АЛОҚАЛАРИ

Ўқувчилар онсида сўзларнинг парадигматик алоқаларига оид кўникма ва малакаларни шакллантириш, энг аввало, ана шу лингвистик тушунчанинг моҳиятини очилиши талаб қилади. Бинобарин, замонавий тилшуносликнинг чет тили ўқитиш услубияти соҳасида қўлга киритилган айрим натижаларига тўхтаб ўтишни лозим топдик.

К.С.Жбанова кўрсатганидек, микротаржима стереотипининг ўзи "она тилидаги сўз - чет тилидаги сўз" кўринишидаги парадигматик алоқани намоён этади. Масалан, *time* - *вақт*, *peace* - *тинчлик* ва *world* - *ер қурраси*, аммо *to do home work* - *уйга вазифани бажармоқ* ибораси билан ўша сўзларнинг парадигматик алоқаларини англамоқчи бўлсак, албатта қўшимча изоҳ талаб қилишни мумкин. Бундай парадигматик алоқанинг зарурати шундаки, чет тили ўқитишнинг илк ва ўрта босқичларида ўқувчиларнинг фикрлаши она тилидан шаклланган кўникма на малакалар ёрдамида амалга оширилади ва шунинг учун фикрни баён қилишда "ички таржима" жараёни яққол намоён бўлади. Микротаржимада парадигматик алоқаларининг мавжудлиги "ички" (дилда бажариладиган) таржиманинг узлуксиз ва яшин тезлигида амалга ошишини таъминлайди.

Таржима стереотипларига алоқадор бўлмаган айрим сўз шакллариининг парадигматик хислатлари алоҳида аҳамият касб этади. Бундай сўзлар сирасига *give - gave - given, calf - calves, good - better - best* кабилар киради. Бу парадигматик муносабатлар нутқ жараёнида яшин тезлигида бажариладиган грамматик амаллар учун ниҳоятда қатта аҳамият касб этади. Олдинги юқорида айтилган фикрларни умумлаштириш сўзларнинг тил системасидаги парадигматик алоқаларига ва уларнинг нутқий ифодасига алоқадор бўлган қўйидаги мулоҳазаларни ифодалаш имконини беради:

а) сўз маъносига бевосита алоқадор бўлган ва юқорида қайд этилган микротаржима стереотипларини (она тилдаги сўз - чет тилдаги сўзни) уларни ўзаро таққослашга ва она

тилига таржима қилиш ёки қилмасликка қарамасдан маъно оттенкаларини дифференциациялашга имкон беради.

б) сўзнинг талаффуздаги, ёзилишдаги аломатларини ва уларнинг муайян маъно билан боғлиқлигини татминлашадиган рамзий белгисини (знаковий признак) ифодаловчи парадигматик муносабатларни фарқлашга ўргатади;

в) some - same типдаги грамматик формалар стереотипларини қамраб оладиган парадигматик муносабатларни юзага келтиради;

г) go - to know тилдаги фонетик-орфографик қарама-қарши стереотипларини ифодаладиган парадигматик муносабатларни фарқлашига олиб келади;

д) этимологик дублетлар, байналмилал лексик элементлар (republic - республика), ўзлаштирилган сўзлар (volley-ball - волейбол) ва лексик деривация (friend - дўст, friendly - дўстона, friendship - дўстлик) каби лингвистик ҳодисаларни аниқлашга имкон берадиган парадигматик муносабатларни ўзлаштиришга ёрдам беради;

е) лексик бирликларнинг *нутқ. феъллари, ҳаракат феъллари, мева-сабзавот номлари* ва шу каби маъно-категориал таснифланишларига имкон берадиган парадигматик муносабатларни фарқлаб ўзлаштирилишига ёрдам беради.

Маълумки, ҳар қандай тил бирлиги, жумладан лексик бирликлар, нафақат парадигматик алоқалар, балки синтагматик алоқалар туфайли ҳам мулоқот бирлиги бўлиб кизмат қилиш имкониятига эга. Шундай экан, сўз синтагматик муносабатларини ўқувчиларга тушунтириш алоҳида ақамият касб этади. Шунинг учун бу масалани алоҳида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

СЎЗЛАРНИНГ СИНТАГМАТИК АЛОҚАЛАРИ

Сўзларнинг синтагматик алоқалари шаклланиши замирида муайян сўз бирикмалари, айрим ҳолларда esa ўрганилаётган сўз ишлатилган ва ўқувчилар онгда шакллантирилиши зарур бўлган жумлалар стереотиплар ётади. Бу борада методик адабиётларни ўрганиш шуни кўрсатадики, сўз бирикмалари ва жумлаларнинг андозаланган турларини - "рекурент белгиларини (рекурентных знаков)", яъни "истеъмолга тайер" нутқ материалларини

ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиш биринчи бўлиб Э.П.Шубин томонидан тадқиқ қилинган. Унинг фикрича бундай лисоний бирикмалар ўрганилаётган чет тилида фикрни баён этиш, яъни жумлалар тузиш учун "Қурилиш" материали бўлиб, аналогия ва субституция усуллари ёрдамида янги нутқ бирикларини ясаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Демак, таркибида ўрганилаётган сўз мавжуд бўлган ва коммуникатив нуқтаи назардан жуда катта қийматга эга бўлган тайёр сўз бирикмалари ва жумлаларнинг ажратиб олинishi ва ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиши катта меъодик аҳамият касб этади. Ҳозирги гайта умумтаълим мактабларида қўлланилаётган инглиз тили дарсликлари муаллифлари томонидан бу масала, шубҳасиз, инобатга олинган. Масалан, маълум мавзу бўйича тайёр сўз бирикмалари ва жумлаларнинг такрор-такрор қўлланишига йўналтирилган нутқий машқлар бунга мисол бўла олади.

Дарҳақиқат, сўзларни тайёр бирикмалар яъни нутқ намуналари таркибида ўзлаштириш уларнинг ишлатилишидаги ўзгарувчанликни кам миқдорда таъминлайди, лекин тўхталиш юз берган ҳолларда, сўзни қайта эслаш жараёнида бундай бирикмалар сўз қўлланилишининг бирламчи намунаси сифатида намоён бўлади ва улар ёрдамида тезда керакли лексик бирикмаларни топиб олиш мумкин.

СЎЗЛАРНИНГ КАТЕГОРИАЛ АЛОҚАЛАРИ

Сўзларнинг парадигматик ва синтагматик алоқалари ажратиб бўлмас даражада ўзаро боғланиб кетиши нагжасида, аввало, сўзларнинг категориал алоқалари, сўнгра, уларнинг категориал гуруҳлари юзага келади. Бу стереотиплар сўзларнинг комбинацион фаоллигини ва уларнинг грамматик ҳамда семантик жиҳатдан тўғри ишлатилишини таъминлайди. Агар қандайдир бир сўз музйян категориал умумийликка эга бўлган бир қатор бошқа сўзлар билан алоқага кира бошласа, унда ўша сўзнинг шу категорияга мансуб бўлган бошқа сўзлар билан алоқалар ўрнатишга "мойиллиги" ортади. Бу "мойиллик"нинг ўсиши нутқий тажрибада юзага келадиган лексик алоқалар миқдорига ва қўлланилаётган турли лексик компонентлар сонига муштарак ҳолда амалга ошади. Ўқувчилар to prepare for

феъли ёрдамида ўз нутқида to prepare for the anniversary of Uzbekistan каби иборани ясаганларида to prepare for + байрам категорияси каби янги алоқа ҳосил бўлади ва бошқа категориал тушунчалар билан шу йўсида ва худди шу категория чегарасида янги лексик-семантик алоқаларнинг кенгайиб бориши осонлашади. Қатор тадқиқотлардан маълумки, бир сўзнинг маълум бир категориядаги қатор сўзлар билан бириктириш қобилияти сўзнинг илгаридан тайёрланган кўпгина нутқ қурilmаларида ишлатилишини таъминлади.

Категориал алоқалар ёки категориал кетма-кетлик стереотиплари нутқда сўзларнинг семантик ва грамматик жиҳатдан тўғри ишлатилишини таъминлайди. Сўзларнинг нутқда ишлатилиши (шу билан бирга нутқнинг ўзи ҳам) уларнинг муайян бир категория ёки бир неча категорияларга (семантик, грамматик) тегишлилиги категориялар ўртасидаги стереотип алоқаларга мос равишда амалга ошади. Категориал алоқаларнинг моҳияти, ўз навбатида, сўзнинг парадигматик ва синтагматик алоқаларининг уйғунлигида ифодаланади, шунинг учун сўзнинг маълум бир категориал туркумга киришининг ўзи, аслини олганда, парадигматик алоқадир, лекин бу алоқа синтагматик алоқалар йиғиндисидан пайдо бўлади, яъни сўзларнинг парадигматик қатори бошқа қатор бирикмалари билан бўлган синтагматик алоқалар мавжудлигини тақозо этади. Парадигматик ва синтагматик алоқаларнинг доимий муносабати натижасида сўз ва сўз бирикмаларининг маълум категориал қаторлари стерестипи вужудга келади. Бу лексеманинг маълум бир категориядаги сўзлар билан бириктирилиши талаб қилувчи стерестипдир. Бунда сўзнинг категориал "хулқи" намоён бўлиб, сўзларнинг маълум бир категория вакиллари сифатида бошқа категория вакилларига нисбатан "нутқда ўзларини қандай тутиш"ларини кўрсатади.

Демак, лексик кўникманинг шаклланишида сўзнинг ўзига хос синтактик позициясини унинг бошқа грамматик формалари билан муштарак ҳолда эътиборга олиниши лозим. Айнан шу нарса сўзнинг грамматик категориал ҳамда семантик категориал хислатларига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Буни to take place бирикмаси мисолида қўйидагича исботлаш мумкин: агар бу сўз бирикмасини ўқувчилар нутқ амалиётида *тадбир, ўрин-пайт* каби семантик категорияларга алоқадор бўлган: the concert, the day before, last week, on

Monday, at our school, at the concret hall va ҳоказо сўзлар билан бирикиб ишлатилсагина ўзлаштирилиши мумкин

Ҳар бир синтактик позицияни лексик элементлар билан максимал тўлдириш мазкур феълнинг грамматик жиҳатдан тўри қўлланилишини таъминлайди. Ҳар қандай гапнинг грамматик ва семантик жиҳатдан тўғрилиги юқорида санаб ўтилган барча стереотип алоқаларнинг ўзаро мураккаб муносабати билан боғлиқдир. Аммо бу шарт ўқувчилар она тилидаги маъно муқобиллари структурасидаги фарқлари сабабли ўзлаштирилиши қийин бўлган лексик birlikларга алоқадор эмас. Бундай сўзнинг семантик категориял хислати, биринчидан, нутқий мулоқот шароитида бир турдаги бирикмаларни кўп миқдорда ҳосил қилиш йўли билан ўзлаштирилса, иккинчидан, хилма-хил лексик birlikларнинг қўлланилишини фарқлашга мўлжалланган машқлар воситасида амалга оширилади.

СЎЗЛАРНИНГ СПОНТАН ФАОЛЛАШУВИДА АСҚОТАДИГАН ЛЕКСИК АЛОҚАЛАР

Услубий, педагогик ва психологик адабиётларда кўрсатилишича, сўзларнинг нутқда тўғри ишлатилиши уларнинг спонтан фаоллашуви деган гап эмас. Сўзнинг автоматик тарзда, ихтиёрсиз фаоллашуви олдиндан мўлжалланган нутқий birlikлар машқларини бажарилиши билан ҳам боғлиқ эмас. Шунинг учун кейинги пайтларда ўқувчиларнинг нутқ фаолиятини спонтан таъминлаб турадиган сўзлар алоқалари мажмуасини тузиш талаби илгари суриляпти.

Сўз алоқалари - у ифюдалаган тушунчага алоқадор муносабатлар, функциялар ва хусусиятларнинг ашёвий кўринишидир. Инсон ўз ҳаётий тажрибаси давомида маълум тушунчанинг ўзига зарур томонларини акс эттирувчи алоқалар, муносабатларни идрок қилади ва қайд қилиб боради. Муайян тилда сўзлашувчи барча кишилар учун бир хил бўлган асосий алоқалар гуруҳидан ташқари, тушунчанинг моҳияти, унинг ижтимоий, касбий ва айрим қирралари турли шахслар томонидан турлича талқин қилинади. Нутқнинг психофизик масалаларини ўртанган йирик немис психофизиологи Г.Рохарернинг фикрига кўра, сўзнинг нутқда спонтан равишда фаоллашуви сўзловчининг ички нутқий

фикрини ифодалайдиган жумлалар ҳосил бўлишидан олдин рўй берадиган "сўз алоқаларининг тегишли томонларини жўнбушга келтириш"га асосланганди. Шунинг учун ҳар бир шахсда сўзнинг спонтан фаоллиги даражаси ҳар хил бўлиши мумкин. Чет тилига ўргатиш жараёнида она тилидаги сўзнинг спонтан фаоллигини таъминлайдиган алоқалар жуда ҳам кам миқдорда ихтиёрсиз тарзда чет тили эквивалентига кўчади.

Юқоридаги ҳодиса сабабларини муаллифлар ҳар хил тушунтирсалар, лекин чет тилидаги сўзларнинг спонтан фаоллигини таъминлайдиган ҳодисалар моҳияти тўғрисида бир хил фикрдалар. Хорижий тилдаги сўзларни, аввало, фикрни ифодалашда асосий коммуникатив вазифа бажарувчи бирликларни, автоматик тарзда қўлланишини таъминлаш учун улар замирида ётган тушунчаларнинг алоқаларини онгда тиклаш лозим. Демак, сўзнинг спонтан фаоллигини таъминлайдиган алоқаларни ўргатиш зарурияти пайдо бўлаяпти. Бу мақсадда барча дутёт бирликларини ўргатиш шарт эмас, балки нутқ мавзуси чегарасидаги энг муҳим сўзларни, асосан, суҳбат мавзусининг асосий мазмунини ифодаловчи аниқ (конкрет) отлар ва баъзи феъллар, шу билан бир қаторда, ҳис-туйғуларни ифодалаш учун хизмат қилувчи мавҳум сўзлар (феъллар, иллар, сифатларни) ўргатиш мақсадга мувофиқдир. Хорижий лексиканинг спонтан фаоллигини таъминловчи алоқалар мажмуасини ўқувчилар онгда тўлиғича шакллантириш чет тили ўқитишининг юқори, жадаллантирилган босқичида амалга ошириш мумкин. Аммо мактабдаёқ кўпгина муҳим нутқ бирликларида сўз қўлаш тажрибасининг юқоридаги тушунчаларга хос белги ва хоссаларни ўзида акс эттира олишини таъминлаш керак. Бинобарин, optional classes сўз бирикмасини оладиган бўлсак, ўқувчи уни what optional classes he attends, why he has chosen certain optional classes and not other ones, in what they can be help to him каби нутқий қурилмаларда ишлата олгандагина, бу сўз бирикмаси ўзида спонтан активликни касб этади. Буларнинг ҳаммасини ўрта бўтин синфлар доирасидаги лексикограмматик материал ёрдамида ифодалаш мумкин. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, лексик минимумга кирган сўзларнинг спонтан фаоллигини таъминлашга қаратилган алоқалари ва сўз қўлашнинг ана шундай қирралари мавжуд дарсликлардаги нутқий машқларда ўз ифодасини топган.

СУЗЛАРНИНГ ТЕМАТИК АЛОҚАЛАРИ

Н.И.Жинкин ўзининг охириги ишларидан бирида фикр ва унинг лисоний ифодасини ҳосил қилишда теманинг тутган муҳим ўрни ҳақида диққатга молик фикр баён этган. Олимнинг назарида ҳар бир фикрнинг ибтидосида сўзловчига таниш суҳбат мавзусининг кичик бўлакчаларини ўзида намоён қилувчи "катта мазмун" ётади. Нутқ бирликларини тузиш жаренида дастлаб мазмун-мавзу ва кичик мавзучалар орасида ўзаро боғланиш ҳосил қилинади, кейин уни кенгайтириш ва конкретлаштириш жараёнида ушбу "семантик тузилмадан" маълум сўзлар қатори танлаб олинади. Айрим психологик-методик манбаларда "тема-подтема-сўз" стадиаллиги (босқичланиши) шубҳа остига олинади, лекин ўз она тилида сўзловчилар учун тема ва подтеманинг одатий кўникмаларга айланиши катта аҳамиятга эгаллиги қайд қилинади. Чунки ҳатто чет тилида ҳам, кўникма бўлиб қолган мавзуларда фикрни баён қилиш осонроқ кечади. Бинобарин, юқорида қайд қилинган лексик алоқалардан ташқари, сўз ўзининг "тематик алоқалари" билан киши онгига сингиб кетади. Таъкидлаш жонзки, ҳар бир сўз бир қатор тематик гуруҳларга кириши мумкин. Бу эса сўзнинг тематик алоқаларини тиклаш нечоғлик муҳим эканлигини тасдиқлайди ва сўзнинг бошқа янги лексик бирликлар билан кенг миқёсда маълум тематик шароитда қўлланишини ақс эттирувчи машқлар мажмуасини яратиш зарурлигини асослайди. Сўзларни нутқда тўғри ишлатиш кўникмасини шаклланишини кафолатлайдиган лексик алоқаларнинг асосий турлари шулардан иборат. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, лексик алоқаларнинг шаклланиши сўз ўзлаштиришнинг туб моҳиятини ифодалайди. Шунинг учун лексик кўникманинг энг асосий хусусияти ва таърифи қандайдир даражада юқорида биз санаб ўтган лексик алоқаларнинг шаклланиш қонуниятларига асосланади.

Лексик кўникманинг моҳиятини янада чуқурроқ очиб беришдан олдин юқоридаги фикрлар юзасидан айрим мулоҳазаларни билдирмоқчимиз. Юқорида санаб ўтилган бир қанча муаллифлар, жумладан, Е.И.Пассов, лексик кўникмага таъриф бераётганда, ўқувчининг сўз танлаш қобилиятини алоҳида таъкидлаб ўтади. Сўз танлаш бўйича бажариладиган ҳаракатни умумийлаштириш ҳам айрим эътирозларни туғдиради. Масалан, тайёр сўз бирикмалар

стереотиплари билан иш кўраётган сўзловчи сўз танлаш бўйича ҳеч қанақа ҳаракатни амалга оширмайди. Лекин, керакли кўламдаги сўз бирикмаларини билиш ва улардан фойдалана олиш, лексик кўникманинг муҳим қисmini ташкил қилади. Бироқ, гап фақатгина бунда эмас. Танлаш тушунчасининг ўзи ҳеч бўлмаганда маълум қатордаги сўзларнинг ички фаоллашувини талаб қилади ва кейинчалик шу қатор доирасида танлов эълон қилинади.

Бу ҳодиса кўникманинг шаклланиши жараёнида аҳамиятлидир, ammo муайян сўз лексик кўникма юзага келганига қадар ўзлаштирилган бўлса, танлаш учун айрим сўз қаторларининг фаоллашуви содир бўмаслиги мумкин. Грамматик ва семантик жиҳатдан ҳеч қандай қийинчилик тутдирмайдиган яқка сўзлар билан ишлатишда лексик кўникма юзага келадими?, деган саволга ҳам жавоб топиш керак бўлади.

Грамматика соҳасида албатта, айрим ҳолларда, масалан, кишилиқ олмошлари, Past Indefinite tense шакллари кўллашда кўникма юзага келишини қайд қилиш мумкин, лекин harvest ва winter сўзларини кўллаш кўникмаси ҳақида гапириш тўғри бўлармикан?. Агар лексик кўникманинг муҳимлигини сўз алоқалари деб ҳисобласак, маълум бир сўз гуруҳларини кўллаш кўникмаси ёки, аниқроғи, муайян бир миқдордаги лексик бирликлар мажмуасини кўллаш кўникмаси ҳақида гапириш мақсадга мувофиқ бўларди. Шунинг учун муайян бир сўзни кўллаш кўникмаси тушунчасини ишлатилишини шарғли равишда қабул қилишимиз мумкин.

Лексик кўникманинг шаклланишини таъминловчи ҳолатларни алоҳида тасвирлаб беришга ҳаракат қиламиз:

а) чет тили лексик бирликлари ва уларнинг она тилидаги муқобилларини топишни автоматик йўсинда бажаришга эришиш ҳамда бу ҳаракат самарасиз бўлган пайтда тўлиқ изоҳлари билан берилган "ўзбек сўзи - хорижий сўз" микротаржима стереотипидан эркин фаоллаштиришни тақозо қилади;

б) тезда эсла тушириш ва эслаб қолишни таъминловчи сўз парадигматик алоқалари стереотипларининг мавжудлигини ҳисобга олиш зарур бўлади;

в) таркибида ўрганилаётган сўз мажмуд бўлган кенг кўламда кўлланиладиган сўз бирикмаларини танлаш зарурияти келиб чиқади;

г) лексемаларнинг муайян категориядаги сўзлар билан ҳеч қандай семантик қийинчиликларсиз бириктирилиши таъминловчи алоқалар йиғиндисининг мавжудлигини ўзлаштириш лозим бўлади;

д) семантик қийинчиликлар мавжуд бўлган ҳолларда сўзлар гуруҳидан бирортасининг тўғри танлаб олиш учун қўл келадиган алоқаларнинг шаклланишларини таъминлаш зарур бўлади;

е) сўз формаларини қўллаш ва ҳосил қилишда грамматик жиҳатдан тўғри ишлатишни таъминловчи алоқаларни шакллантириш, бу борада морфологик ва морфосинтактик аспектилар фарқланиш талаб қилинади. Кўникманинг шаклланишлари бирор бир сўз қўлланишини у грамматик бирикмадаги бошқа сўзларга боғлиқ эканлигини билишни таъминлайди, масалан, yesterday he took;

ё) муайян синтактик ўринни конкрет сўзлар билан тўлдириш синтагми, сўзнинг гапдаги ўрнини аниқловчи синтактик алоқалар мавжуд. Масалан, ҳол бирикмаси таркибидagi олтининг воситали тўлдирувчи вазифасида келиши;

ж) сўзнинг мантиқий алоқаларининг шаклланишлари. Масъулумки, айнан йўсинда сўзнинг асосий белги ва хусусиятлари ифодаланади ҳамда юқорида кўрсатиб ўтилганидек, худди шу алоқалар мажмуаси керакли сўзни тез топиб қўллаш шартини яратади;

з) сўзнинг тематик белгиланганлигини таъминловчи муайян мазмундор мавзунини матнга кириши. Фикримизча, лексик кўникма шаклланишининг психологик методик моҳияти ана шулардан иборат.

Шубҳасиз юқорида санаб ўтилган белгиларнинг барчаси ҳар қандай лексик бирикларни қўллашнинг моҳиятини тўлиғича очиб бермайди. Масалан, to put феъли нутқнинг морфологик ва морфосинтактик тўғрилигини таъминловчи ҳеч қандай алоқаларни шакллантиришга ҳожат сезмайди. Мантиқий алоқаларга ҳам барча сўзлар эмас, балки кенг қўлланишдаги "асосий" сўзларгина эҳтиёж сезади. Аммо юқорида берилган тавсиф сўзланиш учун лексикани қўллаш кўникмасини мулоқот жараёнида намойиш бўлишида асосий ўрин эгаллайди.

Айтиб ўтилганлардан, фикримизча, анча аҳамиятга эга бўлган қўйидаги хулосага келиш мумкин. Сўзни бириктириш ўзлаштиришдаёқ, унинг турли хусусиятли ва кўринишли алоқаларини шакллантиришнинг иложи йўқлиги тушунарли.

Лексика доимо тўлиқ birlik тарзда озгаки нутқда ёки уйда ўқиш машғулотларида ёки мавзулараро суҳбатда ўзлаштирилади, ҳамда бу сўз алоқалари мажмуасининг мунгазам ва устма-уст шакллантириш ҳаракати нутқий фаолият ривожининг ўзига тўсиқ бўлиб хизмат қилган бўларди. Шунингдек, кўрсатилган сўз алоқалари умуман шаклланган бўлиши лозим ва лексикани ўқитиш фақатгина лугат birlikларини ўзлаштириш узок давом этган машқлар нажижасида юзата келадиган алоқалар "кўрсаткич"га риоя қилган ҳолда фаоллашуви қонуниятларига риоя қилиниши керак.

Лексика устида ишлашнинг энг катта камчиликларидан бири, назаримизда, бу киритилган сўзнинг кейинчалик етарли даражада такрорланмаслигидадир: дарсликлар ва методик қўлланмалар муаллифлари лексик birlikларни оддий усулда такрорлаш имконини берадиган машғулотлар билан чегараланиб қолиб, бир муҳим омилни эътибордан четда қолдирадилар. Сўзнинг кейинги босқичларда қўланиши уни илк бор ўргатишда тўлиғича шаклланмаган алоқаларини мукамалроқ шаклланишини таъминлаб бериши лозим. Шундагина лексикани такрорлашнинг туб моҳияти амалга оширилади. Алоқалар шаклланишининг шу тарафа мукамаллашувида лексик кўникма ҳосил қилиш режаси намоён бўлади.

Аmmo юқорида айтиб ўтилган фикрлар қўнидаги қатор изоҳларга муҳтож:

1) лексик birlikларнинг маълум гуруҳ ёки турларига табақалаш, (масалан, грамматик жиҳатдан қийин ва осон сўзлар, асосий ва иккиламчи лексик birlikлар ва бошқалар) алоҳида аҳамият касб этади.

2) лексик алоқалар тизимини шакллантириш режаси равишда ва удабурронлик билан икки йўналишда амалга оширилиши керак. Бир томондан алоқаларни шакллантириш мўлжаллаган махсус лексик машқлардан фойдаланишни талаб қилса, иккинчи томондан оддин киритилган лексик алоқалар мажмуини мунгазам равишда тақомиллаштириш ва кенгайтиришни ўзини-ўзи таъминлайдиган нутқ кўникмаларини ривожлантиришни кўзда тутиш лозим. Мактаб шароитида айниқса иккинчи усул муҳим аҳамият касб этади.

Юқорида айтилган фикрлар лексик кўникма тушунчасини ва унинг шаклланиш жараёнини аниқлашга ёрдам беради. Буларнинг ҳаммаси озгаки нутқда хорижий сўзларини малакали даражада баён қилишга ўргатишни,

уларни тез қўлай олиш ва чет тили нормаларига биноан бажарилаётганига кафолат бериш зарур.

Хорижий лексикага ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари асосида лексик кўникма доирасини шакллантириш босқичларини қатъий тарзда чегаралаб қўйишнинг умуман имконияти йўқ. Лексикани, хусусан, ундан нутқ жараёнида фойдаланишга ўргатиш - бу доимо ҳаракатдаги, кенгайиб борадиган турли-туман алоқаларнинг шаклланиш жараёнини қамраб олувчи фаолият ва ушбу жараёни у ёки бу қисмга бўлиш мушкул масала.

Бу ўринда шартли равишда, қўйидаги босқичлар ҳақида гапириб ўтиш мумкин:

а) дастлабки-қатъий бошқариладиган лексик алоқалар мазмунининг кенгайиш босқичи;

б) иккиламчи-унчалик қатъий тарзда бошқарилмайдиган лексик алоқаларнинг кенгайиш босқичи;

в) бошқариб бўлмайдиган ҳолатдаги лексик алоқаларнинг кенгайиш босқичи.

Аммо бу чегараланиш шунчалик шартлидирки, унинг бирор бир муҳим амалий аҳамиятга эгалиги эҳтимолдан йироқ. Лексик кўникманинг шаклланиш жараёнини аниқлаш учун сўз спецификаси доирасида талаб қилинадиган алоқа турларининг пайдо бўлиши ва уларни аниқ оғзаки нутқда фаоллашув имкониятларини эътибордан четда қолдирмаслик керак. Ушбу масалани кейинги бўлимда янада тўлароқ кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз.

ЧЕТ ТИЛИ ЛЕКСИКАСИГА ЎРГАТИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Мулоқотда асқотадиган лексик кўникмалар масаласининг юқоридаги талқини чет тили лексикасига ўргатиш, тамойиллаш, қайта кўриб чиқиш ва уни ўзгачароқ талқин қилиш имконини беради. В.А.Бухбиндер ишларининг катта қисмида айнан шу масалалар ўз талқинини топган. Ўқитиш услубиёти фанининг йирик мутахассиси бўлган бу олим чет тили лексикасига ўргатишнинг 7 тамойилини кўрсатади. Булар қўйидагилар:

1) ўқитиш жараёнида лексик минимумни рационал чеклаш;

2) ўқитиш жараёнида бериладиган лексик birlikларнинг тематик йўналишини таъминлаш;

3) лексик бирликларнинг лингвистик хусусиятларини ва уларни ўзлаштиришнинг психологик томонларини инобатга олиш.

4) чет тили таълимининг психологик ва дидактик қонунларига риоя қилиш;

5) ўқувчиларнинг потенциал ва реал дугат бойлигини бир-бири билан боғлиқ ҳолда шакллантириш;

6) сўзларнинг семантик умумлашувларига таяниш;

7) ўқувчилар томонидан лексиканинг ўзлаштирилиши ва уларда оззаки нутқ кўникмаларини шакллантиришни бир меъёردа олиб бориш.

Бу тамойилларнинг аниқланиши, шубҳасиз, лексикага ўргатиш услубиётига қўшилган катта хисса бўлиб, улардан ҳеч бирининг аҳамиятини инкор қилиб бўлмайди. Аммо, ўқувчиларни ўрганаётган тилда гапиртириш орқали тил таълимининг характерини аниқлаш, услубий тамойилларидан келиб чиққан ҳолда, қўйидаги мулоҳазаларни айтиб ўтишни тақозо қилади.

Лексикага ўргатиш аниқ бир метод асосида амалга оширилиши керак. *Метод* ва *методик тамойил* тушунчаларини машҳур методист И.В.Раҳмонов ўзига хос изоҳлаган. Масалан, у методни тил таълимидаги йўналиш, методик тамойил эса тил таълими борасидаги асосий назарий гояларнинг мажмуаси деб изоҳлайди. Агар лексикани ўқитиш методи ҳақида гапирадиган бўлсак, бу борада В.А.Бухбиндер томонидан ишлаб чиқилган тамойиллар, таъкидлаш керакки, бошқа методистлар таклиф қилган методлардан аълорқ ва ўзининг универсаллиги билан ажралиб туради. Бу тамойилларнинг барчаси воситали ва воситасиз чет тили ўқитиш тарафдорларига ҳамда онгли-коммуникатив метод жонкуярларига ниҳоятда қўл келган.

Аммо, В.А.Бухбиндер таълимотидаги тамойиллар гарбий Оврупо ва АҚШ мактабларига ҳеч ҳам тўғри келмасда, ҳеч қандай қоидаларига риоя қилмай чет тили ўқитишни кўзда тутувчи тўғри метод билан илмий асосланган онглилик методи ўртасидаги тафовутларни қамраб олмаган. Шу муносабат билан қўйидагиларни кўрсатиб ўтишни лозим топдик.

В.А.Бухбиндернинг еттига тамойилларидан кўпчилиги ўз-ўзидан маълум бўладиган "ҳақиқат" - аксиомалардир. Масалан, ўрта мактабда ўқувчиларга чет тилидаги барча сўзларни ўқувчиларга ўргатиб бўлмайди, бинибарин ўрта

мактаб учун лексик минимум танлаб олиниши керак (1-принцип). Янги лексикани маълум мақсадда амалга ошириладиган нутқ фаолияти билан боғлиқ ҳолда ўқув жараёнига киритиш кераклигига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Ҳагто чет тили ўқитишнинг лексик-таржима методи қўлланилган пайтларда ҳам, янги лексикани ўқувчиларнинг кейинги оғзаки ёки ёзма нутқ фаолиятидан ажратилган ҳолда ўқув жараёнига киритиш маъқул деб топилмаган (2-принцип). Дидактик ва психологик қонуниятларга мушарак ҳолда иш тутиш тамойили ҳам аксиома (4-принцип), чунки бу принципга ҳар қандай нутқ фаолиятида, чет тилининг ҳар қандай бирлигига -хоҳ у фонетик, хоҳ у лексик, хоҳ у грамматик ва ҳоказо бўлсин!- ўргатишда қатъий қилиниши керак. Янги лексикани ўзлаштириш билан оғзаки нутқ кўникма ва малакаларини шакллантиришнинг чамбарчас боғлиқлиги (7-принцип) тамойили иккинчи тамойилнинг ўзгачароқ ифода формасидир ва аслида бу ҳам аксиоматик характерга эга. Бу тамойилларга ва уларнинг аниқ ифодаланишига бўлган эҳтиёжни асло инкор этмасдан, шунини қайд қилиш жоизки, улар лексикани ўқитиш жараёнини етарли даражада қамрамайди ва унинг деталларини конкретлаштирмайди. Келтирилган тамойиллардан айримлари (3,5,6) илмий жиҳатдан чуқур ишланганлиги ва долзарблиги билан бошқаларидан ажралиб туради.

Юқорида баён қилинган фикрларга таянган ҳолда, чет тилларни ўқитиш методикасининг ҳозирги ривожланиш босқичида лексикани нутқий мулоқотда қўллай олиш малакасини ўргатиш жараёнини кўрсатиб берадиган тамойилларни аниқлаш ва уларни тадбиқ этиш йўлларини асослаш вазифаси ўз долзарблигини йўқотмаганлигини кўрамай.

Фикримизга юқорида тасвирланган тамойилларга кейинги тадқиқотчилар томонидан аниқликлар киритилади. Онгли қиёсий метод биринчи ва асосий манба бўлган. И.В.Рахмонов онгли қиёсий метод замирида тўртга зидланиш (оппозиция) имманентлик; тажрибанинг ҳар икки (ижобий ва салбий) хилига ҳам таяниш - фақат ижобий тажрибага таяниш; нутқ фаолияти аспектига параллел, кетма-кет ўргатиш; тил материалининг ўзлаштирилишига дифференциал ва нодифференциал ёндашиш каби тамойилларни илгари сурган.

Онглилик методининг асосий тамойиллари кейинчалик

П.Б.Гурвич томонидан қўйидагича ойдинлаштирилган.

Таққослаш - бу бутун ўқув материални турлар ва қисмларга ажратиш, ҳамда уни тушунтиришда, машқлар бажаришда ва таржимада намоён бўладиган она тилини ҳисобга олиб, унга таянган ҳолда иш олиб боришни талаб қилувчи услубий фаолиятдир. Икки ёқлама (салбий ва ижобий) тажрибага таяниш тамойили қўйидагича ифодаланлади. Салбий тажрибага таяниш нутқда фикрни баён қилишни ақлий фаолият тил орқали ифодаланишини такомиллаштириш асосида тўғри йўлга қўйишни тақозо қилади. Демак, тил материалига ўргатиш аста-секинлик билан автоматизмни шакллантиришга олиб борувчи тил орқали ифодаланадиган онгли ҳаракат ёрдамида амалга оширилади.

Нутқ фаолиятининг барча турига параллел ўргатиш тамойилини қўйидагича аниқлаш мумкин. Параллел ўргатиш нафақат нутқ фаолияти турларига (оғзаки нутқ, ўқиш, ёзма нутқ) нисбатан, балки бу фаолият турлари талаб қиладиган материалга нисбатан ҳам қўлланилади. Бунда лексик ва грамматик материал тўлалигича ўзлаштирилади ва бир йўла ҳаракатга келтирилади, шу туфайли унинг ўзлаштирилиши таъминланади, яъни эшитилаётган бирлик шу пайтнинг ўзида талаффуз этилади, ўқилади ва ёзилади. Оғзаки нутқ устиворлигига, умуман олганда, аҳамият берилмайди, чунки бир дарс чегарасидан чиқиб, ўргатилган тил материални ўзлаштиришни мустаҳкамлайди. Шунинг учун ушбу тамойил тил материални комплекс тарзда эгаллаш, яъни уни ўрганишда эшигиш, талаффуз қилиш, ўқиш ва ёзишни бўлак-бўлак эмас, балки биргаликда олиб боришни тақозо этади. Айнан шу талқинда ушбу тамойил лексикага ўргатиш асосини аниқлаб беради.

Оғзаки ёки ёзма нутқ иширокига мувофиқ тил материалига дифференциал ёндошин В.С.Цетлин, Б.А.Лавинус, П.Б.Гурвич ва бошқаларнинг ишларида ҳар томонлама назарий ёритилган ва тажрибалар орқали исбилланган тил материални, оғзаки ёки ёзма нутқда ишироқ этиши ёки этмаслигидан қатъий назар, ўргатиш жараёнида унинг нутқий "образ - тасвирини" яратиш лозим. Лекин унинг ҳарактери ва шаклланиш йўллари тил белгиларининг функционал қўлланишига (фақат ўқиш учун ёки оғзаки нутқ ва ўқиш учун), уларга хос хусусиятларга, ҳамда ўрганувчиларнинг тил бўйича тайёргарлик даражаси,

ўқитиш шароитига нисбатан фарқланган бўлиши керак.

Чет тилига ўргатиш жараёнида ўқувчининг ихтиёрий ва ихтиёрсиз диққатини мажбурий мослашувини талаб қиладиган методик тамойилни алоҳида ажратиш мақсадга мувофиқ, деган фикр ҳам ўзига яраша қизиқиш ўйиноти. Маълумки, бевосита ва билвосита тил ўргатиш методи тарафдорлари тил материални кўр-кўрона ёдлаб олишга қаршидирлар ва лексика ҳамда грамматикани нутқда қўллаш орқали ўзлаштиришнинг устуналигини эътироф қиладилар. Шунинг учун ҳам эркин ва мажбурий хотирага киргизиш комплексини алоҳида методик тамойил сифатида тан олиш мумкин.

Лексикани ўқитиш тамойилларини аниқлашда кўпгина муаллифлар томонидан илгари сурилаётган чет тили ўқитишга комплекс ёндашиш тарғиботини ҳам қўшиш мумкин. Бундай тил материални ўзлаштириш режасида грамматикага ўргатиш бутун лексикани қамраб олади ва, аксинча, сўз ўргатишда унинг барча грамматик шаклларини ўзлаштириш назарда тутилди. Баъзан методистлар етакчи методик тамойил сифатида тил бирлигининг нутқий йўналиштирилганлигини, яъни коммуникативликни илгари суришадилар. Ушбу фикрлар, сўзсиз, ўриш ва лексикага ўргатишнинг методик тамойилларини аниқлаштиришга таъсир кўрсатиши мумкин. Бу борада шу нарсани айтиб ўтиш жойизки, биринчидан, айтилган тушунча ва атамаларнинг қўлланиш миқёси равшан эмас, иккинчидан, юқорида эслатилган лексикани эгаллаш ва нутқий қобилиятни ривожлантириш тамойилининг умумийлигидаёқ коммуникатив йўналишни ўз ичига олади.

Шундай қилиб, биз фаол лексикага ўргатишнинг асосий тамойилларини лексик кўникманинг психологик-методик шаклланиш моҳиятини, онгли методнинг умумуслубий тамойилларини, оғзаки нутққа ўргатишнинг асосий қонуниятлари ва лексикани эгаллаш босқичларини ташкил қиладиган ҳаракатларининг ўзига хослигини назарда тутган ҳолда аниқлашга муҳимдир.

ХОРИЖИЙ ТИЛ ЛЕКСИКАСИНИ ЎРГАТИШДА СЎЗЛАРНИНГ АДЕКВАТ АЛОҚАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ТАМОЙИЛАР

Ушбу тамойил лексика ўзлаштирилиш жараёнининг ўзига хос психофизиологик моҳияти сифатида қараладиган лексик алоқаларнинг шаклланиш таълимотига асосланади. Лексик алоқалар, улар асосида юзага келадиган стереотиплар ва уларнинг функциялари ҳақида илғари фикр юритганимиз учун биз улар борасида айрим қўшимча мулоҳазаларни айтиб ўтишни лозим топдик. Бу тамойил лексика устидаги ишнинг ҳар бир қисми, ҳар бир лексик машқ, ҳар бир сўз қўллаш фаолияти ўқув йилининг дастлабки кунидан охиригача лексик алоқаларни шакллантиришга йўналтирилишини тақозо қилади ва, умуман, аниқ лексик бирликларни эгаллаш учун зарур бўлган айнан бир хил стереотипларни яратишга йўналтирилганлиги билан ажралиб туради.

Амалиятда шу нарса намён бўлаяптики, шу турдаги машқларнинг асосий қисми кўп мақсадли бўлиб чиқяпти, яъни бир вақтнинг ўзида бир неча турдаги лексик алоқалар шаклланишикучаймоқда. Шунга қарамасдан, улар кўпгина ҳолларда маълум кўринишдаги у ёки бу турдаги лексик алоқаларни изоҳлашга кўпроқ мўлжалланганлиги кўриниб туради.

Айни пайтда ҳар қандай лексик бирлигининг барча турдаги алоқаларини машқларда изоҳлаб бериш зарур дейишимиз нотўғри бўлган бўлар эди. Шунинг учун муҳокама қилинган тамойилнинг қўлланиши сўзнинг типологик хусусиятларини инобатга олиш тамойили билан чамбарчас боғлиқдир.

ЛЕКСИК БИРЛИКЛАРНИНГ ТИПОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИНИ ИНОБАТГА ОЛИШ ТАМОЙИЛИ

Ушбу тамойил лексикани ўқитишда катта аҳамиятга эга бўлиб, бунда ҳар қандай методик типология тил ёки нутқ материални ўзлаштиришда юзага келадиган қийинчиликларни ўзига хос мезон носитасида фарқлаш асосида шаклланади. Методик адабиётларда лексик материални ўзлаштиришнинг қўйидагича ўзига хос қийинчиликларини аниқлаш мезонлари мавжуд эканлиги айтиб ўтилган.

1. Лексик бирликнинг муайян тематик гуруҳга кириши ёки кирмаслиги (критерий тематичности / атематичности - Рогова, 1969, с.76). Уз-ўзидан маълумки, сўзнинг бирон-бир нутқ мавзусига мансублиги унинг ўзлаштирилишини сезиларли даражада енгиллаштиради. Яъни, сўзнинг бир мавзуга оид бошқа бирликлар билан кенг миқёсда ишлатилишига имконият туғилади. Мавзу асосидаги сўзбатлар доирасида сўзнинг кўпроқ қўлланиши таъминланади. Чет тили ўқитиш тарихидан маълумки, XIX аср охири XX аср бошлари услубиётчилари бир дарсда 80 дан ортиқ лексик бирликни, агарда улар айнан бир мавзуга оид бўлса, ўқувчилар томонидан ўзлаштирилишини таъминлай олганлар. Бунга қарши ўлароқ, тематик лексика қийинроқ ўзлаштирилади, чунки унинг эслаб қолиниши юқорида кўрсатиб ўтилган фактлар билан осонлаштирилмаган. Бу туғрдаги лексикани ўзлаштириш кўпчилик ҳолларда инсоннинг кўриш орқали қабул қилиш ва идрок этиш қобилиятига боғлиқдир. Бундан ташқари, бирор бир мавзуга оид бўлмаган сўзларни ўзлаштиришда кўргазмали воситалардан фойдаланиш ҳам қийинлашади. Тўғри, мавҳум сўзларнинг тематик гуруҳлари мавжуд, масалан сезишни англатувчи мавҳум сўзлар қатори, шахсий муносабатларга тааллуқли лексик бирликлар, нутқ феъллари ва бошқалар. Аммо мактаб шароитларида бунақа тематик гуруҳлар ўқув дастурига киритилган оғзаки нутқ мавзуларига мос тушмайди. Шунинг учун ҳам улардан фақатгина лексика умумлаштирилган тарзда такрорланаётганда фойдаланиш мумкин.

Тематик мавҳум сўзларнинг ўзлаштирилиши қийинлиги методистларни уларни тезлаштиришнинг махсус усуларини излашга ундайди. Аввал, ўқув қўлланмасидаги янги сўзлар рўйхатидан мавҳум атематик сўзлар танлаб олинади ва айнан тил бирликлар устидаги ишни янги лексикадан эмас, балки мавзуга оид бўлмаганларидан бошлаш назарда тутилади.

Бундай тавсиялар the first impact "биринчи тасаввур" психофизиологик ҳодисасига асосланади, чунки энг биринчи киритилган тил материали тезроқ ўзлаштирилади. Агар шундай қилинмаса, ўқувчиларнинг бутун эътибори мавзу ва мавзуга оид лексикага жалб қилиниб қолади, мавҳум лексик бирликлар эса қандайдир "Кўшимча илова" сифатида кейинги ўринга ўтиб қолади. Худди шу сабабли to prepare, to enjoy, to promise сўзларини олдин ўтилган

мавзулар ва мулоқотга алоҳаси бўлмаган машқлар доирасига қайта киритилиб, кейин эса янги мавзу ва тематик лексикани ўзлаштиришга киришилади. А.П.Шрамова, Г.И.Иткислар мавҳум лексикани ўзлаштиришни кўпроқ матнларни муҳокама қилиш жараёнида, аниқроғи, уйда ўқиш учун берилган матнларни муҳокама қилишга кўчариш кераклигини маълумлайдилар, чунки мана шу йўсидагина воқеа-ҳодиса иштирокчиларнинг мақсадларини, уларнинг ҳаракат режаларини, ҳамда мавҳум лексика орқали намоён бўладиган бошқа ички кечинмаларини ва ақлий фаолиятларини очиш имконини яратади. Юқорида келтирилган сўзларнинг тематик ёки атематик хусусиятлари уларнинг қанчалик ўзлаштириш услубларига боғлиқлигини кўрсатиб турибди.

2.Сўзнинг таянч бўлиш ёки бўлмаслиги мезони .

Ушбу мезоннинг моҳиятини тушунишда Г.И.Иткисларда унга берилган таърифга асосланиш мақсадга мувофиқдир. У таянч лексика сифатида улар воситасида маълум қатордаги сўзларни тушуниш имкониятини берувчи лексик бирликларни тушунишни таъкиф қилади. Жумладан, инглиз тилидаги interest, resolution каби байналмилал сўзлар, development ёки to develop, a promise ёки to promise каби таниш асослардан ясалган сўзлар таянч лексемалар қаторини ташкил қиладилар. Бу сўзларнинг ўқувчиларнинг актив лугат захирасига киритилиши зарурий методик талабдир, чунки уларнинг репродуктив - продуктив даражада ўзлаштириш нисбатан осон бўлиб, шгу йўл билан ўқувчиларнинг фаол лугати бойлигини кўпайтириш мумкин.

Сўзнинг таянч лексика гуруздига мансублиги қандайдир даражада уни ўзлаштириш усулларини ҳам белгилайди. Бинобарин, қўшма сўзлар таркибий қисмларга бўлиш йўли ўзлаштирилади ва кейинчалик ўқувчилар мустақил равишда қўшма сўзлар тузиш бўйича машқлар бажарадилар. Интернационализмлар она тилидаги мос келадиган сўзлар билан қиёсланган ҳолда берилади. Ясама сўзлар ўзларнинг сўз ясовчи асоси ва негизи билан муносабатда бўладилар ва махсус моделлар бўйича тузиладилар. Агар 9 синфнинг охирига келиб ўқувчилар эгалмаган лексиканинг 38 фоизини таянч сўзлар ташкил қилинишини ҳисобга олсак, эслатилган методик имкониятнинг аҳамиятини инкор қилиб бўлмайди.

3.Сўзнинг грамматик ёки нограмматик кўриниши

(грамматичность/аграмматичность слова). Фетъллар одатда аниқ ифодаланган грамматик турга киради, лекин грамматик кўринишга эга бўлган фетъл лексемалари ҳам йўқ эмас, масалан: равишдан ясалган фетъллар. Фетълларнинг аграмматик хусусиятлари синтактик алоқа тури бўлган бошқарувнинг ифодаланишида ҳамда айрим бошқа семантик тузилишларда намоён бўлади.

4. Сўзнинг узун ёки қисқалик мезони (критерий дилини слова). Бу мезон илк бор немис тили материалида М.А.Педанованинг номзодлик диссертациясида асосланган. Бунда сўз ўзлаштиришнинг қийинлик даражаси ушунг узунлигига ҳам боғлиқ эканлиги исботланган. Бу фикр барча тилларга, жумладан инглиз тилига ҳам, тааллуқли, лекин, бошқа томондан, инглиз тилида шундай қисқа сўзлар мавжудки, бу сўзлар ишлатилган контекстлар ўзига хос мураккаб бўлганлиги учун ўқувчилар кўпинча уларни челкаштириб юборадилар. Масалан: soon, yet, now каби сўзларни ўзлаштириш қийинчилиги даражаси, умуман олганда, уларнинг қисқалиги ва бир-бири билан қўшилиб кетганидadir.

5. Сўзларни коммуникатив вазнига кўра гуруҳлаш мезони юқорида айтиб ўтилган мезонлардан фарқли ўлароқ субъектив характерга эга. Шунга қарамасдан, у ўзлаштириш жараёнида шаклланувчи керакли лексик алоқаларни фарқлаш учун жуда аҳамиятли. Ушбу бобнинг биринчи қисмида таъкидланганидек, ҳар қандай оғзаки нутқ мавзусининг асосий, таянч лексик бирликларини аниқлаш керак. Масалан, Travelling мавзуси бўйича train, compartment, by sea ва шу каби бошқа таянч сўзлар аниқланади, бу сўзлар тема доирасида иложи борича лугталик билан ва ҳар томонлама шаклланган мантиқий алоқаларни талаб қилади. Бошқа томондан, асосий мавҳум сўзлар бўлган to enjoy, to prefer кабилар аниқ бир типик нутқий шароит қўлланишини таъминловчи мантиқий алоқаларни шаклланишини талаб қиладилар. Бу алоқалар кўйидаги турдаги саволларга жавоб беришни талаб қилади: What do you enjoy ...? Why do you enjoy ...? I enjoy ... because ...; What do you prefer ...? I prefer

Кўриниб турибдики, сўзларнинг типологик хусусиятларини инобатта олшн принципи чет тили лексикаси билан ишлашнинг энг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади.

СЎЗНИНГ БАРЧА АСПЕКТЛАРИ УСТИДА КОМПЛЕКС ИШЛАШ ТАМОЙИЛИ

Бу тамойилнинг асл моҳияти аввало, алоҳида бир дарс давомида оғзаки нутқнинг шаклланишини алоҳида услубда лексик бирликларни ёзув ёки ўқув машғулотларидан ажралган ҳолда тақдим қилишни инкор этади. Психология фани нутқни кўп қиррали жараён сифатида таърифлаб нутқий мулоқотга ўқув ва ёзув машғулотларининг кўп томонлама бирлиги сифатида ёндошиш лозимлиги ҳақида кўплаб фикрларни илгари сўради. Нутқ фазолиятининг ҳар бир тури бошқа турни ўргатиш воситаси ҳисобланади: ўқиниш - оғзаки нутққа ўргатиш воситаси, оғзаки нутқ - ўқишга ўргатиш воситаси ва ҳоказо. Шунинг учун ҳам ҳар бир лексик материал, асосли тарзда, баъафсида, ўқишда ҳам, ёзувда ҳам қайта ишланган бўлиши керак. Нутқий ҳаракатни таъминловчи эшитиш, кўриш ва ўқиб тушуниш стернотипининг шаклланмаганлиги лексик кўникманинг кучсизлигига ва пировард натижада, ўқитиш услубининг қониқарсиз баҳоланишига олиб келади.

ЛЕКСИКАНИНГ ЎЗЛАШТИРИЛИШИДА РЕЦЕПТИВ ВА РЕПРОДУКТИВ-ПРОДУКТИВ МАШҚЛАР БИРЛИГИ ТАМОЙИЛИ

Ушбу тамойил В.А.Бухбиндер томонидан ишлаб чиқилган. Бу тамойилнинг талабига мувофиқ муайян лексик йўналишида олдиндан тайёрланган текстлар техник воситалар орқали тингланганда ёки ўқилганда махсус тайёрланган матнлар таъминот техник воситалари орқали тингланганда ёки ўқилган махсус тайёрланган машқларни албатта бажарилишини талаб қилади. Бу тамойилнинг асосий голлари кўйидагилардан иборат:

1) Нутқ жараёнининг мураккаблиги шуъдаки сўзни экспрессив нутқда қўллаш орқали ёки, эшитиш орқалигина унинг маъно хусусиятларини тўлиғича эгаллаб бўлмайди. Шунинг учун лексик материал ёзилган тасмани эшитиш бўйича рецептив машқлар диалогик нутқни ривожлантириш учун муҳимдир. Чунки диалогда, нафақат гапириш, балки қўлланилаётган сўзларни тушуниш ҳам керак бўлади.

2) Ўқиниш учун берилган машқларда лексика устида ишлаш

(бундай машқлар, масалан махсус микротекстларни ўқиш орқали бажарилиши мумкин) сўзнинг унинг барча алоқалари мажмуасида тўлиқ, ҳар томонлама тушуниб етиш учун зарур.

3) Нутқ фаолияти турларига бутун бир мажмуа - сифатида комплекс ёндашиб ўргатиш актив дунёнинг кўлига қисми маъносини мустақил, мантиқий идрок қилиш йўли билан фаҳмлашга кўмаклашади.

КОНТЕКСТЛИ ВА КОНТЕКСТСИЗ МАШҚЛАРДА СЎЗНИ АЛБАТТА ЎЗЛАШТИРИШ ТАМОЙИЛИ

Нутқда сўзлар бошқа сўзлар билан боғлиқ бўлмаган ҳолда учрамайди деган гояни оддинга сурган Т.К. Сахарованинг фикрига тўлалигича қўшилиб бўлмайди. Чунки ўқувчилар чет тилида ўз фикрини ифодалашга киришганларида ҳар сафар алоҳида-алоҳида сўз билан иш тутқди: "она тилидаги сўз - унинг чет тилидаги муқобили" туридаги микротаржима стереотиплари асосида керакли хорижий сўзни англашни; сўзларнинг муайян қаторидан керакли сўзни ахтариш ва топишни; топилган сўзни синтактик конструкцияларга киритишни; сўзнинг мати шаклларини ясашни; синтактик конструкцияларда бўш қолдирилган жойга алоҳида сўзни қўйишни талаб қилади. С.К. Жбанова ўтказган тадқиқотлар юқорида келтирилган лингводидактик машқлар, яъни контекста боғланмаган машқлар ўқувчиларда сўзларнинг парадигматик алоқаларига оид кўникма ва малакаларни ҳосил қилишда катта аҳамият касб этишини исботлади. Агар биз сўзнинг синтагматик алоқалари унинг парадигматик алоқаларисиз ҳеч қачон ўрнатилмаслигини инобатга олсак, контекстсиз машқларнинг аҳамияти нечоғлик катта эканлигини тасаввур қилишимиз кийин эмас. Ана шунинг учун ҳам алоҳида-алоҳида олинган сўзларни ўқувчиларга ёд олдирилиши, уларни гуруҳлатиш, сўзнинг грамматик формаларини ясашиш, сўзни таҳлил қилдириш, деривация йўли билан бошқа сўзлар ясашиш каби амалларнинг аҳамияти ниҳоятда катта.

Контекстли ва контекстсиз машқларнинг зарурлиги, имконият даражасида улар бир - бирини тўлдириши зарурлигини ҳам тақозо қилади. Бунинг назарий асоси

илмий методик адабиётларда яхши ёритилган. Мазкур тамойил талабига биноан сўзлар ўқувчилар томонидан алоҳида-алоҳида ёд олинishi керак. Кўп ҳолатларда лексикани ёдлаб ўрганишни оддий "қорилик"ка тенглаштиришади. Бундай талқин ҳеч қандай асосга эга эмас. Ўқитиш услубиётида лексик материални ёдлаш тушунчаси замирида уни аниқ коммуникатив мақсадга алоқадорлигини назарда тутиш ҳолда ёдлаш, гуруҳлаш ва қайта гуруҳлаш зарурати ётади. Масалан, "Менинг мактабим" мавзусидаги асосий тушунчаларни ифодаловчи сўзларни ёд олиш ва мазкур мавзу билан боғлиқ нутқ парчаларида уларни қўллаш кўзда тутилади. Бундай ёдлатиш натижасида ўқувчиларни ўқув материални махсус усуллар асосида гуруҳларга бўлиш, ўз-ўзини ва бир-бирини текшириш фаолиятига ўргатиш мумкин. Лексикани ўзлаштириш учун уни ёдлаш тил ўргатиш методикасининг кўп асрлик анъанасидир. Ёдлатиш услубига нисбатан билдирилган норозиликлар методологик камчиликдан холи эмас. Ёдлагишга қарши бўлганлар томонидан у кўр-кўрона, тушунмасдан ёдлаш фаолияти сифатида қаралиб, унинг бошқа ўқув ҳаракатлари билан боғлиқлиги эътиборга олинмайди. Сўз ёдлагиш талаби сўзнинг парадигматик алоқасининг шаклланишига, шу жумладан, нутқ жараёнида зарур бўлган бир турдаги микротаржима стереотиплари шаклланишига ҳамда сўзни ихтиёрсиз ва мақсадли эслаб қолиш ҳаракатларини вужудга келишига ёрдам беради.

ЛЕКСИК БИРЛИКНИ МАКСИМАЛ КОНТЕКСТЛАРДА ЎЗЛАШТИРИШНИ ТАЪМИНЛАШ

Бу тамойил чет тили ўқитиш жараёнининг асосий мақсади ҳисобланадиган ўқувчиларни хорижий тилда бемалол гапиртириш гояларидан келиб чиқади.

Ю.А.Кудряшов ўтказган тадқиқотларнинг натижалари шуни кўрсатдики, ўқувчилар хорижий тилда бемалол гапирати олишлари учун ўзлаштирилган лексик ва грамматик birlikларни шундай нутқий комбинацияларда ишлата олишлари керакки, бундай комбинациялар уларнинг олдинги нутқ амалиётида учрамаган бўлиши керак. Ҳар қандай малаканинг, шу жумладан, лексик кўникманинг, шароитта мослашуви ўзлаштирилган birlikнинг ва у билан боғлиқ

фаолиятнинг янги ҳолатларга ўтиш даражаси билан аниқланади. Демак, лексикани тақрорлашдан мақсад, бир томондан, сўзнинг барча мумкин бўлган алоқаларини шакллантириш ва уни янги контекстларда қўлашдир. Шу мақсадда лексик бирликларнинг бир мавзудан иккинчисига ўтказиш тартиби ишлаб чиқилган. Ўқитувчи янги сўзлашув мавзусини режалаштиришда ўқувчи томонидан шу вақтгача ўзлаштирилган барча материални синчиклаб кўздан кечиради ва ўрганилган мавзу лексикасини иложи борича юқори даражада янги мавзу мазмунининг турли бўлаклари билан мантиқан боғлашга ҳаракат қилади. Мактаб шароитида бундай кенг қўламда иш тутилиши амри мақол, ammo лексикани янгидан-янги контекстларда, янгидан-янги синтактик қуршовларда бериш лексикага ўргатишнинг асосий йўналишларидан бирини ташкил қилиши керак.

Юқорида баён қилинган фикрлардан шу нарса равшан бўладики, мазкур тамойил лексикани ўргатиш бевосита мулоқотга оид кўникма ва малакаларини шакллантиришга қаратилган. Ammo лексик бирликларнинг турли контекстларда қўллаши лозимлигини қайд қилиш билан чегараланмаслик керак. Э.П.Шубин биринчилардан бўлиб ўрганилаётган сўз иштирокидаги "тайёр блоклар"ни ўзлаштиришнинг, шунингдек, типик бирикмалар, баъзан гаплар билан ишлаш қўлайлигини таъкидлайди. Клаус Гюнтер лексикани ўрганишга "семагтик бириккан тизимлар" яъни, тез эсда қоладиган сўз бирикмалари воситасида баъқариш маъқуллигини таъкидлайди. Тил бирликларининг ўзлаштирилиш босқичлари борасида мулоҳаза юритишган Н.Н.Ақимова ва Н.А.Трубициналар қўйидагиларни кўрсатиб ўтишган:

- репродуктив босқич, яъни ўзлаштирилиши лозим бўлган тил белгиси иштирокидаги тайёр контекстни эслаб қолиш;

- репродуктив-продуктив босқич, яъни лисоний рамз шундай сўз бирикмалари ва гаплар орқали ўзлаштирилиши керакки, ўқувчилар бу сўз бирикмалари ва гапларнинг айрим компонентлари алмаштирилиши мумкин эркинлигига амин бўлсинлар;

- продуктив босқичда, сўзларнинг тамоман эркин бирикиши орқали янгидан-янги фикрларни ифодалашга имкон берадиган нутқ вазиятлари ўзлаштирилиши керак. Методик тамойиллар орасида П.Б.Гурвич тайёр ва эркин тузиладиган бирикмаларни ўзлаштириш жараёнларининг

ўзаро боғлиқлигини алоҳида қайд қилган. Тайёргарликсиз нутқий фаолият олдиндан маълум миқдордаги тайёр бирикмаларнинг ўзлаштирилишини тақозо қилади. Худди шу асосда нутқ тизимида янги бирикмаларни шакллантириш ва уларни мантиқан идрок қилиш имконияти туғилади. Шулардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, мазкур тамойилни лексик бирликларни олдиндан тайёрланган иборалар орқали ва сўзларни янгидан-янги комбинацияларда қўллаш орқали ўзлаштириш тамойили сифатида қараш мумкин.

АСОСИЙ ГРАММАТИК ШАКЛЛАР ВА ФУНКЦИЯЛАР ОРҚАЛИ СЎЗЛАРНИ ЎЗЛАШТИРИШ ТАМОЙИЛИ

Ўқувчилар чет тилини қониқарсиз даражада ўзлаштирилишининг асосий сабабларидан бири, лексик бирликларнинг грамматик хусусиятларига етарли аҳамият бермаслигидадир. Бу нарса айниқса, инглиз тилини урганиш жараёнида намоён бўлмоқда. Шунинг учун ҳам ҳар бир сўз унинг асосий грамматик шакллари тизимида ва грамматик маънонинг функциясини ифodalовчи белгилари орқали ўзлаштирилиши керак.

БИР ТИЛЛИ ВА ИККИ ТИЛЛИ ЛЕКСИК МАШҚЛАРДАН МУШТАРАК ФЙДАЛАНИШ ТАМОЙИЛИ

Икки тилли машқлар бажаришнинг самараси ва муқаррарлиги лексикани ўқитиш жараёнида муфассал намоён бўлади. Мантиқий идрок жараёнида ички таржима қилиш фаолияти юзага келиши мажбурий эканлигини таъкидлар эканмиз, тиллараро "муқобиллар жуфтлиги" тузилиши заруратини сўзсиз фаҳмаймиз. Р.Якобсон, Г. Колшанский, С.Бархударов ва бошқа бир қатор илгор тилшунос ва психолингвистларнинг фикрича, хорижий тилни ўзлаштириш жараёнида узлуксиз равишда интегралингвал (тил ичидаги), интералингвал (тиллараро) таржима ҳаракатлари амалга оширилади. Киши хорижий тилда сўзлаш билан бир қаторда, ўз она тилидаги сўзни чет тилида ифода этишнинг энг мақбул томонини излайди, бошқа томондан эса, унинг сўз бойлиги кенгайиб, керакли "эквивалент жуфтликлар" хотирасида мустаҳкам урин олиб

боради. Интралингвал таржимани интерлингвал (тиллараро) даражага тез кўчира олган, яъни ўз она тилидаги фикрлаш қобилиятини хорижий тил тизимига тадбиқ қила оладиган кишилар чет тилларини ҳеч бир қийинчиликсиз ўзлаштирадилар. Бу қобилиятнинг ривожланиши узлуксиз равишда тил бирликларини ўзлаштириш ҳисобига амалга ошади ва шу бирликлар шу вақтнинг ўзидаёқ ички жараёнларига жалб қилиниб, уни осонлаштирадилар.

Ниҳоят, хорижий тилни мукамал билиш даражасига етгандан сўнг, тиллараро фикр кўчиши ҳаракатларига ҳожат қолмайди. Лексикани ўзлаштиришда икки тили таржима машқларидан фойдаланишнинг айнан шу ўринда яққол намоён бўлади.

Сўнгги йилларда таржима машқларидан, биринчи навбатда, она тилидан чет тилига ўтириш машқларидан унумли фойдаланиш борасида бир қанча тадқиқотлар ўтказилди. Профессор Цветкова қўйидаги таржима машқлар ишчилигини бажарилишининг аҳамиятини назарий жиҳатдан асослади: шартли таржима, қисман таржима, тўлиқ таржима. Интератив (такрорий) таржима усулида бажариладиган, яъни биргина матни кўп маротаба қайта-қайта таржима қилиш йўли билан ўқувчи бир пайтнинг ўзида матн мазмунини она тилида идрок қилиши ва ундаги бирликларни хорижий тилда ўзлаштиришни таъминлайдиган машқлардир.

Илмий тажрибалар шуни тасдиқлайдики, она тилидан чет тилига ўтириш воситасида сўз ёдлашнинг устуналиги, ҳатто сўз ўзлаштиришнинг дастлабки босқичи учун ҳам, андоза бўлади. Бир - бири билан боғланмаган гелларни таржима қилишдан кўра, маълум мавзудаги матнни таржима қилиш самарадорлиги ҳам маълум. Авлотаржима она тилида фикрлар шаклланишини мумкин қадар чет тилига ўтириш мақсадига мослаштириш методикаси тўлиқ ишлаб чиқилган ва шу йўсинда икки тили таржимасиз лексик машқларнинг методик жиҳатдан унумдорлиги исботланган. Масалан, она тилидаги саволга чет тилида жавоб бериш (она тилидаги матнни чет тилига эркин баёнини бериш машқлари шулар жумласидандир. Натيجада таржима машқларининг кенг кўламда қўлланиш психологик ва методик жиҳатдан чет тили лексикасини эгаллашда кенг кўламда қўлланиши шартлиги тўлигича исботлайди.

ЛЕКСИКАНИ ЎЗЛАШТИРИШГА ҚАРАТИЛГАН ФАОЛИЯТ МОТИВЛАРИНИ МАКСИМАЛ КУЧАЙТИРИШ ТАМОЙИЛИ

Ўқувчининг ўқишга бўлган субъектив муносабатини (мотивни) инобатта олмасдан туриб, чет тилига оид сўзларни ўзлаштириш жараёнини жадаллаштириб бўлмайди. Инсон фаолиятининг мотивацияси, ушбу фаолиятни бажаришга йўналтирилган психик ёки жисмоний ҳаракат фаоллиги билан белгиланиб, у шахснинг фаолият бажаришдан мақсади ва истиаги билан боғлиқдир. Буни лексикани ўрганиш мотиви мисолида кўйидагича исботлаш мумкин: чет тили ўрганишга бўлган умумий эҳтиёж доирасида нутқий мулоқотга киришиш ва тил бирликларини қўллаш эҳтиёжи тутилади.

Агарда ўқувчи ўқув шароитида ўз она тилида фикрнинг баён қилишдан маҳрум бўлса, лекин ушбу фикрнинг чет тилида мулоқот жараёнида ифодаланишга эҳтиёж сезса, унда ноганиш хорижий лексикани ўзлаштириш конкрет талаб натижасида юзага келади. Бу ҳолда қўлланган мақсадга етиш ва бажарилган фаолиятдан қониқиб, яъни коммуникация талабларининг бажарилиши кузатилади. Буларнинг барчаси ўқувчини фаол ҳаракат қилишга ундайди, у она тилидаги сўзнинг хорижий эквиваленти ҳақида савол беради, уни излайди, топилган лексемани мулоқотда қўллайди ва, тажрибалар кўрсатганидек, мазкур сўзни жуда тез ва осонлик билан ўзлаштиради. Демак, қизиқиш маълум фаолиятга сабаб бўлган ҳолда ўқиш-ўрганиш мотивациясини яратди.

Психологияда ташқи ва ички мотивлар фарқланади. Ташқи мотив ўқув фаолияти асосида ётувчи мақсадни (масалан, олий ўқув юртига кириш, яхши баҳо олиш) ифодалайди. Ички мотив эса, олдида қўйилган мақсадга эришишдан қониқишни кўзлайди. Мақтаб шароитида ички мотивлар айниқса муҳим ўрин тутайди. Лексикани ўзлаштиришнинг қўйидаги ички мотивларини алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

- 1) лексикани ўрганишдаги коммуникатив мотив;
- 2) чет тилнинг ёки унинг лексикасини ўзлаштиришда эришилган ютуқларни англашдан келиб чиқадиган мотив;
- 3) айрим машқларни бажаришга бўлган ўқувчиларнинг қизиқиши натижасида юзага келадиган мотив;
- 4) моддий бориқни чуқурроқ англашга имкон берадиган

мотив;

5) ўқувчиларнинг тили ўрганилаётган мамлакатга, унинг аҳолисига, маданиятига бўлган эмоционал-интеллектуал муносабатларидан келиб чиқадиغان мамлакатшунослик мотивий;

6) эстетик мотив.

Лексикани ўрганиш жараёнидаги ўқувчиларнинг умумий мотивацион кайфияти юқорида қайд қилинган турларнинг ҳеч бўлмаганда бирортасига бўлган қизиқишини ошириш орқали эришилади.

Коммуникатив мотивация кўйидагиларга риоя қилинишини талаб қилади:

-ўқувчилар учун янги лексика ўзлаштирилишидан олдин бажариладиган огзаки нутқ машқлари жуда катта қизиқиш уйғотади, бинобарин, бундай машқлар бирор бир расмни сўз орқали тасвирлашга ёки янги мавзунини ўрганиб эришиладиган натижага ва шунга ўхшаш бошқа нарсаларга бағишланган бўлиши керак;

- янги лексикани ўзлаштиришга киритиш табиий, қизиқарли нутқ вазиятлари орқали амалга оширилиши шарт.

Инвентаризацион мотивация- лексик бирликларни гуруҳлашга асосланган махсус машқлар ("лексик инвентаризациялаш") бажариш орқали кучайтирилади. Ўқувчиларнинг мавжуд машқларни бажарилишига нисбатан ижобий муносабатларини такомиллаштириш ва илгари ўзлаштирилган кўникмаларни янги вазиятларда қўллаш йўли билан мустаҳкамлашда ҳам восита мотиви туради. Билиш мотиви эса, сўзни чуқур ўрганиш, сўз таҳлили бўйича машқ, сўз ички тузилишини аниқлаш, байналминал сўзларни ажратиш ва бошқалар орқали мустаҳкамланади. қувчиларнинг билишга бўлган қизиқишини рағбатлантириш орқали уларда бундай топшириқларни мустақил бажариш кўникмасини шакллантириш мумкин. Ўлкашунослик материални ўрганишнинг моҳияти ўқувчиларда хорижий эларга бўлган ижобий ҳиссиёт муносабатини уйғотиш билан боғлиқ. Ўзбек мактаблари шароитида хорижий тил соҳиби бўлган халққа, мамлакатга бўлган муносабат ўқувчиларни байналмилал руҳда тарбиялаш, уларнинг тараққиётга етакловчи омилларига, ривожланиш ижодкори бўлган халқ оммасига, унинг буюк вакилларига қаратилишини тақозо қилади. Шунинг учун ҳам ўлкашунослик предметига бўлган қизиқиш, инглиз тили халқларнинг миллий маданий ривожланиши, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ҳаётидаги асосий воқеаларни

ўрганишга йўналтирилади. Шу асосда ўқувчиларнинг ўрганилаётган тил соҳиби бўлган халққа ва давлатга бўлган қизиқиши-хорижий тил ва унинг лексикасини ўзлаштиришни жадаллаштиришга туртки бўлади. Ўқувчиларда ўлкашуносликка бўлган қизиқиш ўз-ўзидан пайдо бўлишини инобатга олган ҳолда, уни режалаштирилган ҳолда кучайтириш ва тил ўрганишида фойдаланиш мумкин. Чет тилларни ўргатиш муҳити кам бўлган жойларда ўлкашунослик мотиви ички мотивнинг энг фойдали тури бўлиб хизмат қилиши мумкин. Чет тилини ўрганишга бўлган қизиқишини юқори босқичга кўтаришга ўқув жараёнида ўлкашунослик элементларининг кўпроқ ишлатилиши орқали эришиш мумкин. Бу матн ва оғзаки нутқ машқларининг инфорацион қийматини кўлайтиради, ўқув фаолиятининг катта қизиқиш билан ташкил қилиниши таъминланади. Бу нарса кўпроқ лексикани ўзлаштиришга ҳам алоқадордир. Бир қатор машхур психологларнинг тадқиқотларида хотирада сақлашнинг ҳиссий факторлари ҳақида ҳаққоний далиллар келтирилади. Хорижий тил лексикасини ўрганишда ўлкашунослик мотивни кучайтиради ва у бир неча йўналишларга эга.

Улардан бири хусусий ўлкашунослик, тарихий - маданий фактлар билан боғлиқ бўлиб, у реалия - сўзларни ўз ичига олади. Бу ҳақда методик адабиётларда кўпلىб фикрлар баён этилган, лекин бу йўналишнинг ўқувчилар дугат бойлигини оширишга бўлган ҳиссаси чегараланган.

Иккинчи йўналиш ўқувчилар қизиқишини ўрганилаётган давлатнинг маълум соҳаларда эришган муваффақиятлари доирасидаги тушунчаларни эгаллашга қаратилган. Ўқитишнинг юқори босқичида бунинг учун етарли имкониятлар мавжуд.

Учинчи йўналиш ўқувчиларни ўрганилаётган давлат ва халқнинг кундалик ҳаёти билан боғлиқ ҳодисалар билан таништиришга қаратилган бўлиб, бунда ҳаётин мавзулар доирасидаги матнларга ўлкага хос оҳанг берилади ва шу тариқа ўқув материални ўзлаштиришни тезлаштиришга эришилади.

Кундалик мавзуларга ўлкашунослик "бўён"ни бериш лексикани ўрганиш мотивларини чунонам ўзгартирадиги, улар қўйидагиларда намоён бўлади:

- коммуник мотивлар, оғзаки нутқни шакллантириш мақсадида бажариладиган машқлар самарадорлигининг оширилиши кўзда тутилади;

- инвентаризацион машқлар, оғзаки нутқ шаклларини кенгайтиришга қаратилади;

инструментал машқлар. (ўқувчиларни тили ўрганилаётган давлат ҳудудига кўчишни тасаввур қилишни татминловчи машқларни бажаришга ундаш). Лексикани ўрганишда эстетик мотив энг аввало ўқувчиларда лутат дастарига сўзни чиройли ёзиш, лексик жадвалларни турли рангларда чизиш, кўрғазмали қуроолар ясаш ва бошқа ҳолларда намоён бўлади.

Айтилганлардан шундай хулосага келиш мумкин-ки, лексикани ўргатиш жараёни барча турдаги мотивларини татминловчи хилма - хил усуллар асосида ташкил қилиниши лозим.

СЎЗ ЎЗЛАШТИРИШДА ФУНКЦИОНАЛЛИК ТАМОЙИЛИ

Чет тилларни ўқитишда умумметодик тамойил ҳисобланган функционал ёндашув? Пассов ва Коростелев ишларида кенг ва чуқур шарҳланган. Уларнинг фикрича, лексика дарс жараёнига мулоқот эҳтиёжларига муштарак ҳолда киритилиб бориши керак. Нутқ эҳтиёжи эса маълум лексик информацияни олиш ва уни дарҳол нутқда ишлатиш эҳтиёжидан келиб чиқиши керак. Нутқий эҳтиёж нотўтри аниқланган ҳолларда лексик "тақчиллик" юзага келади ва хорижий сўз ўрнига ўқувчилар она тилидаги сўзларни ишлатиб юборишадилар. Бу тақчиллик она тилидаги сўзни фаоллашувига олиб келади ва чет тилидаги янги сўзга бўлган талаб қондирилмайди. Лексикани ўқитишга функционал ёндашувнинг моҳияти худди ана шундан иборат.

Юқорида баён қилинган фикрлар, шубҳасиз, қизиқ ва эътиборга моликдир. Лексикани мулоқот мавзулари талабига биноан зарур ўринларда киритилиши кераклиги ҳақидаги тартиб қоида лексик материалнинг тақсимланишига жиддий тўзатишлар киритади, қатор дарсликларнинг қисмларини, тематик бўлимларини тузишда ушбу тартиб-қоидага риоя қилиниши абстракт ва нотематик сўзлар устида ишлашни сезиларли даражада яхшилайдди. Маълумки, айнан абстракт ва нотематик сўзлар устида ишлаш нутқда уларнинг асосли ишлагилиши имконияти бўлмаганлиги сабабли қийинлашади. С.Т.Григорян тадқиқотлари шунини тасдиқлайдики, янги

лексик бирликни эгаллашга бўлган коммуникатив эҳтиёж уни ўзлаштириш ва эсда сақлашни жадаллаштиради, лекин, шу билан биргалликда, сўз фақат дастлабки ўзлаштириш ҳақида бораётганлигини ҳам эсдан чиқармаслигимиз лозим. В.И.Корасталевнинг сўзларни функционал тамойилга кўра дарс жараёнига киритиш ва уларни нутқ парчаларида қўллашнинг ўзи алақачон лексик кўникманинг шаклланишини таъминлайди деган фикри билан келишиш қийин. Чунки улар воситасида лексик машғулотлар сари фақат илк қадамлар қўйилади. Сўзнинг нутқда мустаҳкам ва функционал ўрни юқорида санаб ўтилган барча тамойилларнинг қўлланиши орқали амалга оширилади. Бу ҳеч вақт функционаллик тамойилига тўсқиналик қилмайди, балки унинг тўлиқлиги ва самарадорлигини таъминлайди.

НОНУТҚИЙ ЛЕКСИК МАШҚЛАРГА КОММУНИКАТИВ ЙЎНАЛИШ БЕРИШ ТАМОЙИЛИ

Юқорида айтиб ўтилган тамойилларни кўриб чиқиш жараёнида биз лексикани ўзлаштиришда бир тилли ва икки тилли нонутқий машқлар зарурлигини исботлашга ҳаракат қилдик. Лекин нутқий хусўсиятта эга бўлмаган машқларни қўллаш зарурий методик услуб эканлигини фақатгина уларни коммуникатив йўналтириш орқали исботлаш мумкин. Гурвич чет тили ўқитишнинг анық навий коммуникатив методи асослаб, ушбу методнинг дастлабки тамойиллини қўйидагича изоҳлайди: "Бу дарс жараёнида ёки уйга берилган вазифаларда ўқувчиларга максимум табиий нутқий мулоқот шароитларини яратиш, нутқий ва нонутқий элементларни адекват шарт-шароитларда ўзаро қоринлаштириб коммуникация актларини тайёрлаш тамойилдир". Нутқий ва нонутқий элементларнинг ўзаро бириктиши шунини талаб қилдики, нонутқий машқлар имконият даражасида бозаки нутқни шакллантиришнинг асосий масаларига йўналтирилган бўлиши керак. Масалан: феълнинг грамматик шаклларини ўзлаштириш бўйича бажариладиган машқлардан оддин мазкур феълнинг ўзи нутқ парчаларидан иборат бўлган лексик машқларда ишлатилган бўлиши керак. Бундай фикрни лексик-таржима машқларига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Мазкур тамойилни амалга ошириш нонутқий ва нутқий жараён орасидаги номуносивликни йўқотади.

СЎЗ ГУРУҲЛАРИ ВА АЛОҲИДА ОЛИНГАН СЎЗЛАР УСТИДА МУШТАРАК ИШЛАШ ТАМОЙИЛИ

Қўлланиб келинаётган дарсликларни ўрганиш шунини кўрсатдики, сўзлар илк бор илмий адабиётларда сўз "ансамбли" номини олган гуруҳлар таркибида ўқув материали сифатида киритилдилар. Бундай ҳолларда лексик гуруҳларнинг мактаб шароитида ўзлаштирилиши сўзлашув нуқтида намоён бўлувчи микроситуация орқали эришилади. Тимофеевнинг махсус тадқиқотлари шунини кўрсатадики, лексикани дастлабки ўзлаштиришнинг самарадорлиги бир вақтда киритилган бутун "ансамбл" бирликларининг ўзаро мазмунан ва мантиқан боғлиқлиги билан белгиланади.

Агар сўз мавзуга доир микроситуацияга яхши сингадирилса, бир йўла ўзлаштирилиши мумкин бўлган лексиканинг ҳажми жуда катта бўлиши исботланган. Дарсликка ёки унинг бирор бир бўлимига киритилган сўз тематик боғланмаган бўлса, уларни дастлабки ўзлаштиришда илгари ўзлаштирилган лексика билан бирга муносиб гуруҳлар тузиш ва ўзлаштиришни ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Бундай гуруҳлашни турлича йўл билан ва турли миқдорда бажариш мумкин. Масалан, икки - учта янги сўзни мавжуд бўлган лексик заҳирадаги беш - олтига бирлик билан тематик жиҳатдан мослашуви асосида алоҳида гуруҳ тузиш мумкин. Барча ҳолларда янги сўзларни гуруҳлаб ўзлаштириш психологик жиҳатдан етарлича асосланган.

Бироқ, юқорида лексик кўникма муңдарижасини кўриб чиққанимизда маълум бўлганидек, сўзларни гуруҳлаб ўзлаштиришда лексик бирликларнинг барча хусусиятларини, уларнинг алоқаларининг шаклланиш йўллари тўлиғича очини имконияти бўлмайдди. Бу усулда сўзларнинг семантик ва грамматик жиҳатдан тўғрилигини, мангикий муносабатларини исботлаш қийин кечади. Шунинг учун ҳам лексикани ўргатишда гуруҳлаш усули билан бир қаторда алоҳида сўзлар билан ишлашнинг ҳам катта аҳамиятга эга эканлигини унутмаслик керак. Бу йўналишдаги машқларда айниқса, қийин ўзлаштирилган, - коммуникатив аҳамиятга молик сўзлар билан ишлашга алоҳида эътибор берилди. Алоҳида олинган сўз ва гуруҳланган сўзлар билан ишлашни қўшиб олиб бориш, лексик материални тизимлаш ва уни ўқув материали сифатида баён қилиш энг мушкул

вазифаларидандир. Бу тўғрисида қўйидаги мулоҳазани айтиш мумкин. Гуруҳларга киритилган ва алоҳида олинган сўзни ўрганишда унинг турли томонларига эътибор бериш лозим бўлади. Бинобарин, лексик гуруҳларни дастлабки ўзлаштириш жараёнида алоҳида сўзлар билан ишлаш тобе (иккинчи даражали) вазифани бажаради (талаффузни ўзлаштириш). Кейинчалик алоҳида сўзларни алоҳида ўзлаштиришга мўлжалланган машқлар кўп вақтни олиш мумкин (сўз қўлланишнинг грамматик аспекти, кенг кўламдаги қўлланишда бўлган сўзларнинг мантиқий алоқаларини ўргатиш тобора кенг ўрин эгаллайди). Сўз гуруҳлари ва алоҳида сўзларни ўрганиш машқлари камайиб боради ва барча диққат эътибор нутқда кўпроқ қўлланилувчи янги сўз гуруҳларига ва оддинги қисм (параграф, мавзу, дарс)ларда киритилган ўқув материалига қаратилади.

ОҒЗАКИ НУТҚ КўНИКМАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ БИЛАН ЛЕКСИКА ўРГАТИШНИ "ҚОРИШТИРМАСЛИК" ТАМОЙИЛИ

Ушбу тамойил лексик кўникма ҳосил қилиш услубиятини тадбиқ қилишда муҳим вазифани ўтайди. Лексикани ўзлаштиришни, уни дарснинг ёки уйга берилган топшириқнинг алоҳида мустақил қисми сифатида қарамасдан амалга ошириб бўлмайди. Бولмаса айтишда, лексикага ўргатиш босқичи мустақил таълим жараёнидир. Ушбу тамойилнинг назарий асоси А.Леонтьев томонидан 1947 йилда таърифланган маълумотда ўз тасдиғини топди. Ушбу таълимотга мувофиқ, ўзлаштирилувчи материал муайян вақт давомида ўқувчининг диққат марказида туриши ва билишнинг асосий мазмунини ташкил этиши керак. Фақат шундан кейингина материал ва унга нисбатан бажариладиган ҳаракат биргаликда идрок этилиши ва натижада билиш объекти бўлган тушунчага айланиши мумкин. Маълум машқларнинг лексик характери, ўқувчилар томонидан фарқланиши ҳам ўз навбатида таълимнинг турли босқичларида, ўқувчиларнинг ёшига нисбатан ихтиёрий ва ихтиёрсиз диққат йўналишини ўзгартиришига мос келади. А.А. Смирнова ва П.И. Зинченколарнинг тадқиқотлари шуни кўрсатадики, ўн ёшли ва ундан катта ёшдаги болаларда эслаб қолишнинг энг мақбул шароити ихтиёрий ва тайри

ихтиёрий ҳаракатларнинг ҳамоҳанглиги заминда юзага келади. Бу нарса нафақат бевосита эса сақлаб қолиш мақсадида машқ бажариш ҳисобига, балки лексик материални ёд олишга ҳеч алоқаси бўлмаган машгулотлар билан ҳам таъминланади. Бир қарашда, мазкур принцип В. А. Бухбиндер томонидан илгари сурилган лексикани ўзлаштириш ва нутқий имкониятнинг ривожланиши (бирлиги тамойилига қарама-қаршидай) туюлади. Ҳақиқатда эса бундай эмас. Лексикани ўзлаштиришнинг мустақиллик хусусияти нутқий лексик кўникмаларнинг ривожланишига тўққинлик қилмайди, аксинча, уни таъминланишини шарт қилиб қўяди. Махсус ўтказилган психометодик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, лексикани фақат мулоқот жараёнида ўзлаштириш мўлжали фақат қобилиятли ўқувчилардагина ўзини оқлайди. Лебедев лексикани фақат нутқда қўлланилиши орқали эса сақлаб қолиш қобилиятига нисбатан ўқувчиларнинг хорижий тилни ўрганишга бўлган шахсий қобилиятини фарқлаш мумкинлигини илмий тажрибага асосланган ҳолда исботлади. Ўртача қобилиятли ўқувчилар амалда лексикани ёдда сақлаш ва уни нутқда қўллаш имкониятига эга эмас ва ҳатто қобилиятлилари ҳам алоҳида сўз шакллари эса сақлаб қоладилар, лекин улар сўзнинг грамматик, семантик ва бошқа алоқаларини ўзлаштирмайдилар. Кўникма, албатта, кейинчалик ҳаракатга келиши мумкин бўлган шароитда шаклланиши шарт, деб тасдиқловчи методистлар фикрига қўшилиб бўлмайди. Мазкур нуқтаи назар тарафдорлари мактабда хорижий тилни ўзлаштириш икки турдаги фаолиятни ўз ичига олишини, яъни нутқий мулоқотни амалга ошириш фаолияти ва ўқув фаолияти биргаликда бажарилишини инobatга олмайдилар. Ўқувчилар дарс жараёнида мулоқот ҳаракатини бажаришаётиб, ушбу ҳаракатнинг ўқув характерини билиб турадилар, шунинг учун ҳам, бу икки турдаги фаолиятни бир - биридан тўлиғича ажратиб бўлмайди. Махсус мақсадли машқларни мулоқотдан ажратиб қўйиб лексик ёки грамматик машқлардан олинган кўникмани бевосита коммуникация шароитга кўчиришни қийинлиги сир эмас. А.В. Шчербанинг тил бирликлари устидаги тажриба инobatга олган ҳолда, махсус машқлар натижаларини лексик материални мустаҳкамлашда ва уни автоматик қўллашни таъминлашда қўллаш мумкин. Демак, махсус лексик машқлар ва лексикани нутқий амалиётда

қўллаш бир birlikнинг икки ўзаро шартланувчи томонидир.

ЛЕКСИКА УСТИДА ИШЛАШНИНГ НУТҚИЙ КЎНИКМАНИ ҚИЛИШ ФОРМАЛАРИГА МОС КЕЛИШИ ТАМОЙИЛИ

Грамматика ўқитишдан фарқли ўлароқ лексика, одатда, дарснинг мустақил бир босқичи бўлмасдан унинг бошқа босқичларига органик тарзда қўшилиб кетади. Уқувчилар оғзаки нутқни шакллантиришда ҳам мустақил ўқиш кўникмаларини ҳосил қилишда ва чет тили ўрганишнинг бошқа жараёнларида ҳам албатта лексика билан иш тутадилар. Биз дарснинг асосий босқичи сифатида унинг муайян кўникма ёки нутқий қобилиятни ривожлантиришига мўлжалланган бўлагини тушунамиз. Дарснинг таркибий қисми бу маълум мақсад сари йўналтирилган, бир турдаги муайян дарс қисмлари мажмуасидир. Лексикани ўргатиш тамойиллари ўқитиш компонентларининг ўзига хос хусусиятларига мос келиши шарт. Дидактик ва методик адабиётларда кўрсатилганидек, умумий ва хусусий таълим тамойиллари, биринчидан, улар аниқ бир тизим доирасида ҳаракатта келиб, бирор бир мақсадга эришиш йўлида ўзаро мослашуви лозим бўлади. Юқорида таърифланган фаол лексикага ўргатиш тамойиллари қўйидаги фикрларга асосланган ҳолда кўриб ўтилади. Биринчи ўринга хорижий лексикани ўқитиш жараёнида асосий вазифани бажарувчи лексик алоқалар шаклланишининг бир хиллиги тамойили қўйилди. Ушбу тамойилга уни амалга ошишини таъминловчи бошқа қатор тамойиллар (3-8) бўйсилади. Чунки улар воситасида алоқанинг асосий турлари шаклланади: сўзнинг барча жиҳатларини уйғулаштирган ҳолда ўзлаштирилиши (эшитиш, кўриш, графомотор тасвири); лексикани ўзлаштиришда уни қабул қилиш ва қайта қўллаш фаолиятларининг мослашуви заминидаги нутқий таллаффуз ва кўриш, эшитиш назорати (N4); лексикани матнга алоқадор ва матндан ташқари машқларда ўзлаштиришда сўзнинг парадигматик алоқалари бирлиги тамойили (N5); ўзлаштирилган сўзни илож иборича кўп миқдордаги матнга кўчириш ва бунинг воситасида янги алоқаларни шакллантириш (N6); сўзни унинг асосий

грамматик шакллари ва бажарадиган вазифаси орқали ўзлаштириш ва сўз қўллашнинг грамматик тўғрилигини таъминлаш тамойили (N.7) ва бир тилли, икки тилли машқлар асосида лексик алоқаларнинг шаклланиши. Бу тамойилларнинг катта қисми психофизиологик асосга эгадир. Лексик бирикларнинг типологик хусусиятларини ҳисобга олиш тамойили лексик алоқани шаклланишига бўлган эҳтиёж унинг хусусий типологик хусусиятларга мос келишини талаб қилади, шунинг учун ҳам барча тамойилларни 2-тамойилдан ажралган ҳолда амалга оширилиш имконияти унчалик аниқ эмас. Лексикани ўзлаштиришнинг турли мотивларини ҳар томонлама кенгайтириш тамойили (N9) хорижий тил луғатини ўқитишнинг психологик асосини ташкил этади. Лексикани ўзлаштиришнинг функционаллик (N10) тамойили ва нонутқий машқларнинг коммуникатив йўналтирилганлиги тамойиллари (N11) моҳияти жиҳатидан ўқиш мотивини кучайтиришнинг психологик ва методик жиҳатдан аниқлаштириш учун хизмат қиладилар. Қолган уч тамойил эса лексикани ўрганиш методикасини ташкил қилиш йўллариини аниқлайди. Алоҳида сўзлар ва гуруҳлар устида ишлашни биргаликда олиб бориш (N12) ўқиш жараёнида лексик материални тизимлаштириш услубларини аниқлайди, лексикани ўрганишни нутқий кўникмалар шаклланишига қаршиштириб юбормаслик (N13) ва лексика устида ишлашнинг нутқ кўникмаларини ривожлантиришни ташкил қилиш ҳаракатига мос келиши (N14) тамойиллари ўқув жараёнининг лексикага ўргатиш қисмини ташкил қилади.

Шундай қилиб, кўриб чиқилган тамойиллар, асосан, лексикани ўргатишнинг психологик ва психофизиологик услубларини асослаш, ўқув жараёнини методик жиҳатдан тўғри ташкил қилиш асосларини яратиш учун хизмат қилади. Ушбу тамойилларнинг барчаси биргаликда ўқув материали ҳажмини аниқлаш, уни тизимлаштириш, машқлар турларини танлаш ҳамда улар билан ишлаш йўллариини белгилаш, нутқий кўникмаларни шакллантириш мақсадида лексикага ўргатишни уюштириш каби масалаларни ҳал қилиш учун асосий омил бўлиб хизмат қилади.

1.Ўқувчиларда лексик кўникмаларни шакллантириш сўзларнинг парадигматик, синтагматик, семантик, тематик ва бошқа алоқаларини ўқувчиларга тушултиришни ва уларнинг онгига сингдиришни тақозо этади. Ана шу илмий ғояга

асосланган ҳолда лексик кўникма деган тушунчага таъриф берилди ва шундай кўникмалар ўқувчилар онгида уч босқичда ҳосил қилиниши илмий асосланди. Биринчи босқичда ўқувчилар хотирасига сўзларнинг жузъий семантик алоқалари сингдирилади ва шундай лексико-семантик алоқалар борасида кўникмалар ҳосил қилинади. Иккинчи босқичда алоқалар доираси унчалик қатъий чегараланмаган ҳолда ўқувчилар онгига сингдирилади ва шунга мос келадиган кўникмалар ҳосил қилинади. Учинчи босқичда сўзларнинг лексик-семантик алоқалари максимал кенг доирада ўқувчилар онгида шақллантирилади ва бу борада тегишли кўникмалар ҳосил қилинади.

2. Фаол лексикага ўргатишнинг 14 тамойили асосланди ва ўрта мактаб шароитида лексикани ўқитишнинг асосий масалаларини ечишда ана шу тамойилларнинг нечоғлик асқолиши ишончли далиллар билан кўрсатилди.

Мазкур бобдаги илмий қузетишлардан олинган натижалар лексик машқларни ўргатиш, таснифлаш ва тизимлаш масалаларига бағишланган кейинги тадқиқотларга асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Лексик машқларни тизимлаштириш борасида сўз юритишдан олдин *лингводидактика* тушунчасини изоҳлаш мақсада мувофиқ, зеро бу атама чет тили ўқитиш, хусусан лексика ўқитиш методикаси фанига оид ўзбек тилидаги ишларда илк бор муомалага киритилмоқда. Тил ва нутқ инсонга табиатан ато қилинган ҳодиса, аммо тилшунос кўпгина ҳолларда ўз предметини одамлардан ажратган ҳолда ўрганайди, зеро у одамлар бор экан, улар муайян тилни билишадилар, бинобарин муайян тил мавжуд деган ақидага кўра иш тутайди. Аммо тил ўзлаштириладиган функция ва инсон эгалайдиган қобилият сифатида қаралганда бундай мавҳумликка йўл қўйиши мумкин эмас. Шақлланиётган инсондан ажратилган ҳолда таҳлил қилинаётган тил ва шахснинг алоҳида бир хислати сифатида ўрганиладиган тил тизими аслини олганда биргина, аммо турли томонлардан ўрганиладиган объектдир.

Бу фарқ олимларнинг, айниқса тилшунос методистларнинг, назаридан четда қолмади. Натijaда тилшунослик ва тил ўқитиш методикаси фанларининг туташган жойида *лингводидактика* фани юзага келди. Лингводидактика таълим жараёнида тил ўзлаштиришнинг ва уни нутқий мулоқатда қўллангани инсон шахсияти

шаклланиши билан боғловчи умумий назариясидир.

Бу назарияга биноан хорижий тилни қандай ўқитиш қанчалик аҳамиятга эга бўлса, тил тизимидан нимани танлаб олиш ҳам шунчалик муҳим. Бинобарин лексикани ўқитишда машқлар тизimini яратиш, уларни назарий асосда таснифлаш ва таълим жараёнига киритиш кетма-кетлигини белгилаш ва бошқалар катта аҳамият касб этади.

Маълумки, машқларни тизимлаштириш деганда, уларнинг таснифи ва таркибига нисбатан катта ва кичик гуруҳларга боғланиши тушунилади. Ана шундай гуруҳлаштириш асосида ҳар бир аниқ мақсад ва ҳолат учун машқлар турлари танлаб олинади. Лексик машқларни тизимлаштиришда биринчи бобда ёритилган лексикага ўргатиш тамойиллари ва лексик кўникмани шакллантириш услублари ҳақидаги фикр-мулоҳазалар илмий асос бўлиб хизмат қилади. Келтирилган асосий назарий далилларга суянган ҳолда лексик машқларнинг умумий (таълим) турлари тизimini беришга ҳаракат қиламиз. Ушбу мақсадни амалга оширишдан олдин таснифлашга оид мезонларни ва улар асосида қурилган тизимлаштириш моделини кўриб чиқамиз.

II. БЎЛИМ

ЛЕКСИК МАШҚЛАРНИ ТАСНИФЛАШ

Сарлавҳада қўйилган вазифанинг қанчалик мураккаб эканлигини кўрсатиш учун, лексик машқларни таснифлаш ва турларга ажратиш учун қўлланиб келаётган хилма-хил методларнинг аталишининг эслатибўтишнинг ўзиёқ кифоя бўларди. Унда, бинобарин, машқларнинг қўйидаги мезонлар асосида турларга ажратишни кўрамиз:

1) маълум гуруҳдаги сўзлар қўлланиши доирасида юзага келаётган нутқий фаолият турларига кўра фарқланётган машқлар, яъни рецептива репродуктив машқлар;

2) сўзнинг алоҳида жиҳатларини, яъни фонетик, график, орфографик хусусиятларини ўргатишга йўналтирилган машқлар;

3) сўз алоқаларининг маълум кўринишларини намоян этишга йўналтирилган машқлар;

4) алоҳида ажратилган сўз ёки бирикмадаги суз билан ишлашга мўлжалланган машқлар (матнли ва номатний машқлар);

5) ўрганилаётган сўз иштирок қилаётган синтактик тузилманинг табиатига (тап ёки сўз бирикмаси) нисбат фарқлашни ўргатувчи машқлар;

6) сўз қўллашга ундовчи омиллар, яъни саволлар, буйруқлар, нозник, тасдиқ гаплар ва бошқалар;

7) тиллар бўйича фарқ қилувчи омиллар - бир ва икки тили машқлар;

8) ўрганилувчи сўз устида ишланшининг турли усуллари (сўзлар ўрнини алмаштириш, керакли сўзни танлаб олиш, бўш қолган жойни тўлдириш ва ҳоказо);

9) машқларнинг мантиқий - предмет асосини ташкил қилувчи омиллар;

10) сўзнинг машқларда қўлланишининг асосланганлиги;

11) маъно ва шакл элементларининг машқлар таркибида гуттан ўрни ("лисоний" ва "нутқий" машқлар);

12) машқни бажаришга иштирок этувчилар сонига нисбатан (диалогик ва монологик лексик машқлар) фарқлаш.

13) машқ бажарилишида илгаридан "тайёр" сўзлар билан шуғулланиш ёки уни мустақил тузилишини талаб қилиниши.

Лексик машқларни умумий таснифини тузиш учун санаб ўтилган гуруҳлаш мезонларини ўзаро таққослаб, таснифлаш "негизи"да турадиган асосий мезонни аниқлаш ва шу йўсинда бошқа "иккиламчи" мезонларнинг ҳам тутган ўрнини эътиборга олиш лозим бўлади. Ушбу топшириқни бажаришнинг қўйидаги чигалликлари мавжуд; биринчидан, санаб ўтилган кўпгина таснифлаш йўллари бир - бири билан кесишган ҳолда ўзаро бир - бирини тўлдиради ёки жуда ҳам яқин туришади, иккинчидан дастлабки қарашда санаб ўтилган мезонлар ҳар тарафлама тугал ва мустақил равишда лексик машқларни гуруҳлаш қобилиятига эгадек туюлса ҳам, кейинчалик уларнинг имкониятлари бир хил эмаслиги маълум бўлади, учинчидан, айрим қийинчиликларнинг келиб чиқиш сабаби шундаки, баъзи машқларда кўзланган мақсад бевосита амалга ошади ва бу уларнинг асосий йўналишига мос келади, бошқа машқларда эса мақсадга билвосита эришилади.

Ушбу муаммоларни барча таснифий белгиларни таҳлил қилгандан сўнг бартараф қилиш мумкин. Лекин унгача кенг миқёсга эга бўлган таснифий материални тартибга келтириш мақсадга мувофиқдир. Таснифий мезонларни дастлабки ўзаро чоғиштириш натижасида тубандаги уч таснифий бандлар бир - бирига муқобил белгиларига кўра ҳам қарам бўлмайди:

1) нутқий фаолият турларига нисбатан гуруҳланиши (ушбу мезон дастлабки ўринда рецептив ва репродуктив машқларни фарқлаш учун хизмат қилади);

2) сўзнинг алоҳида жиҳатлари фонетик, график, орфографик ва бошқалар устида ишлашга йўналтирилган машқлар;

3) маълум турдаги сўз алоқасини шакллантиришга йўналтирилган машқлар таснифи.

Бу уч тасниф мустақиллиги уларнинг турли мақсад доирасида тузилиши ва бажарилиши билан изоҳланади. Чунки нутқий фаолият турларини фарқлаш, сўзнинг график, семантик ва физиологик бутунлигини акс эттирувчи ҳамда сўз алоқаларининг турларини намоён қилувчи фаолиятларни ягона бир қолибга солиш қийин масаладир.

Қолган мезонларни уч гуруҳга бирлаштирилишини таклиф қиламиз:

1) лексик машқларнинг алоҳида сўз ва мантдаги сўз билан ишлаш турлари "тайёр" сўз ва сўз ясаш чегарасида

тузиладиган машқ гуруҳларини ўз ичларига оладилар;

2) машқларнинг мазмун ёки шакл бўлаклари устунигага нисбатан фарқланиши, сўз қўлланаётган нутқ тузилмасининг ҳажмига нисбатан машғулотларни бир - биридан ажратиб барчаси ягона коммуникатив тасниф доирасига кирадилар;

3) сўз қўллашни таъмин этувчи, ўрганилувчи сўз табиатига кўра таснифи, бир тилли ва икки тилли лексик машқларга бўлиниши, ўрганилувчи сўзга қизиқиш орттирувчи ҳаракатни шакллантирувчи мезонлар, асосан, сўз қўлланишини шакллантирувчи машғулларни назарда тутган машқлар мажмуасини фарқлаш учун хизмат қилади.

Шундай қилиб, уч мустақил гуруҳ белгилари ва уч гуруҳлаштирилган белгилари ажралади. Улар таҳлилида бизни қизиқтирган асосий нарса, кўриб ўтилган мезонларнинг машқларни тизимлаштиришда таянч нуқтаси сифатида қўллаш имкониятини аниқлаш ва шу асосида берилаётган машқ гуруҳларининг характерли хусусиятларини кўрсатиб беришдир.

ЛЕКСИК МАШҚЛАРНИ НУТҚ ФАОЛИЯТИНИНГ ТУРЛАРИГА КўРА ТАСНИФЛАШ

Лексик машқлар нутқ фаолиятида ишлатилишига кўра рецептив ва репродуктив хусусиятга бўлади. Умумий турдаги машқлар лексикани ўзлаштиришга йўналтирилган бўлса ҳам, рецептив машқлар ёрдамчи характерга эга ва сўз ўзлаштириш жараёнида дастлабки ўқув машғулотлари жараёнида фойдаланилади.

Репродуктив машқлар эса ўзлаштирилган лексикани нутқ жараёнининг барча турларида ишлатилиши билан характерланади.

ЛЕКСИК МАШҚЛАРНИ СўЗЛАРНИНГ АПРИМ "ЖИҲАТЛАРИ"НИ ўЗЛАШТИРИШТА ЙўНАЛТИРИЛГАНЛИГИ БўЙИЧА ТАСНИФЛАШ

Ушбу таснифга асосан, машқларни ўқиш, сўзни эшитиб тушуниш ва эсда сақлаш, фонетик ва график орфографик белгиларини аниқлаш каби турларига ажратиб кўрсатиш мумкин. Мазкур таснифий бўлинишда фақат фонетик ва

график, орфографик машқларгина бевосита амалий аҳамият касб этади.

Бирок, бу турдаги машқлар лексик машқлар умумий соғининг жуда оз қисмини ташкил этгани ҳолда, бир "ўлчовли" восита сифатида ўқув фаолиятининг барча талабларига жавоб бера олмайдилар.

Мазкур мезон барча ҳолатларда таянч белгини ажратиб бермайди, чунки, у ўқиш, талаффуз қилиш, ёзув машқларини тизимлаштиришнинг асосий мезонларидан бири бўлса ҳам, сўзлашув машқларини фарқлаш учун катта роль ўйнамайди.

ЛЕКСИК МАШҚЛАРНИ СЎЗЛАРНИНГ АСОСИЙ АЛОҚА ТУРЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШГА КЎРА ТАСНИФЛАШ

Машқларнинг кўпчилиги сўз алоқасининг қайси тури етакчи ўрин эгаллаши билан характерланади. Она тилидаги сўзни хорижий тилда сўрашга оид машқлар тиллараро парадигматик муносабатни шакллантиради ва (Рогова, Гурвич, 1972, 34 - 39) сўзларни тиллараро муқобиллантириш йўли билан мантиқий тушунча ифодаловчи алоқаларни шакллантиради. Аммо, бу алоқанинг шаклланиши асосий мақсад эмас. Шунга қарамасдан, машқлар сўзнинг у ёки бу турдаги боғлиқлигини намоён қилишга йўналтирилганлиги муҳим аҳамият касб этадики, бунда лексикани ўзлаштириш жараёнининг ички психологик ва психофизиологик мазмун, моҳияти намоён бўлади. Бу жараёнининг аниқ талабини қондира оладиган фаолият турларини белгилаб олишда қўл келади.

Чунончи, оғзаки мулоқот мавзусини аниқлашда бу турдаги машқлар гуруҳини яратиш катта ўрин эгаллайди.

ЛЕКСИК МАШҚЛАРНИ КОНТЕКСТДАГИ АЛОҲИДА СЎЗ УСТИДА ИШЛАШ ТУРИГА КЎРА ТАСНИФЛАШ

Алоҳида ажратилган сўзлар билан ишлаш машқларга нисбатан бўлган қисқа муддатли салбий муносабатдан сўнг, улар лексикани ўргатишда муҳим ўрин тутиши қарийиб барча йўналишдаги услубиётчилар томонидан тан олинмоқда.

Бу машқлар кўзланган мақсадга биноан 6 турга ажратилиши мумкин:

- 1) аналитик машқлар;
- 2) сўз ёдлашга оид машқлар;
- 3) нарса ва ҳодисалар номини эслаб қолишга оид машқлар;
- 4) сўзларни гуруҳлашга доир машқлар;
- 5) мустақил сўз ясалишига оид машқлар;
- 6) сўзнинг грамматик шаклларини ҳосил қилиб ўзлаштиришга доир машқлар.

Матн асосидаги машқлар сўзни синтагмада, гапда ёки ундан мураккаб нутқий қурилмалар таркибида қўлланишига нисбатан турли гуруҳларга ажраландилар. Бундан ташқари, қўйидаги йўналишдаги машқлар бажарилиши эҳтимолига ҳам аҳамият бериш лозим:

- а) матн таркибида оддндан қўлланган сўз билан ишлан;
- б) сўзни таклиф қилинган контекстда қўллан;
- в) маълум сўзлар учун контекстлар яратиш.

Таъкидлаш керакки, алоҳида ажратилган сўзлар устида ишлашнинг ўзи матнга алоқадор бўлмаган машқларни бошқа турдаги машгулотлардан фарқлаш учун етакчи белги ҳисобланади, шунинг учун ҳам сўзни матнга киритиш ўз - ўзидан етакчи хусусият бўла олмайди.

Ушбу хусусиятга эга бўлган машқлар лексик машқларнинг катта қисмини ташкил этади ва уларни бошқа мезонлар асосида тасниф этиш лозим бўлади.

КОММУНИКАТИВЛИК ДАРАЖАСИГА КўРА ЎЗАРО БОҒЛИҚ ЛЕКСИК МАШҚЛАРНИ ТАСНИФЛАШ

Коммуникативлик даражасига кўра фарқланувчи лексик машқлар таснифнинг етакчи мезонлардан бири ҳисобланади. Шунга асосан, бошқа айрим мезонлар унга тобе ёки кам деганда у билан бирга жуда яқин алоқада бўлиши лозим. Ушбу мезон асосида гуруҳларга ажратишда лексик машқларнинг шаклий ва мазмуний элементларининг ҳиссаси турлича бўлишлигини инобатга олган ҳолда машқларнинг тўрт турини кўрсатиш мумкин:

- 1) Шаклий машқлар; буларни бажаришда ўқувчининг диққат эътибори сўзнинг тузилишига қаратилади;
- 2) Шаклий-мазмуний машқлар; асосий эътибор шаклга қаратилса ҳам, бироқ, бунда шакл муайян матн мазмунига

алоқадор бўлади;

3) Мазмуний-шаклий машқлар; буларни бажаришда ўқувчиларнинг диққати мазмунга қаратилади, лекин, бунда нутқий фаолиятнинг ўқиш жараёнига оид табиати, билишнинг алоҳида назорат этилишини таъмин этувчи, онгли ҳаракат эканлигини унутмаслик керак бўлади;

4) Мазмуний машқлар; бундай машқларни ўқувчилар уларнинг ўқув характеридаги машғулот эканлигига аҳамият бермасдан, мазмунга эътибор берадилар.

Шаклий ва шаклий-мазмуний машқларга барча матнга алоқаси бўлмаган лексик машқлар кирадилар, матнга алоқадорларидан эса фақатгина бўш қолдирилган ўринни тўлдириш, қавсларни очиш, гапни тўлдириш ва гап тузиш, синонимларни қўллаш, матн мазмунини бошқа шаклда ифодалаш каби топшириқли машқларгина кириши мумкин.

Мазмуний-шаклий ва мазмуний машқлар хорижий тилдаги нутқий мулоқотнинг у ёки бу томонини ривожлантиришни назарда тулганлиги сабабли, улар таснифининг асосида кўпинча туб нутқий мулоқот мезонлари ётади. Булар, чунончи, нутқ таркибининг ташкилий қисми, мулоқот иштирокчилари сони (монолог ёки диалог), нутқий алоқанинг янгилиги, бажарилаётган фикрий фаолиятнинг характери, ҳис - ҳаяжон ва бошқа ақлий ҳаракатларнинг ифодаланиш даражаси кабиларни ўз ичига олади.

ЎРГАНИЛАЁТГАН СЎЗНИ ЎЗ ИЧИГА ОЛГАН НУТҚ ПАРЧАСИНИНГ ҲАЖМИГА КЎРА КОММУНИКАТИВ МАШҚЛАРНИНГ ТАСНИФИ

Нутқий фаолият (нутқий ҳаракат) сўз, сўз бирикмаси, гап ва мантиқан бир - бири билан боғланган гаплар воситасида амалга оширилиши мумкин. И.А.Зимняя ўзининг қатор ишларида таъкидлаганидек, хорижий тилдаги нутқ фаолиятини, механизмини шакллантириш асосида бир босқичдан иккинчи босқичга ўтишдаги изчилликни сақлаш муҳимдир. Бу босқичлар сўз, сўз бирикмаси, гап иштирокидаги ҳаракатлардан иборат бўлади. Лексикани ўрганишда бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишдаги изчилликни таъминлаш мақсадида мазмуний- шаклий лексик машқлар таснифи кўриб чиқилади:

а) бир қатор саволлар ва нутқий рағбатлантирувчи

омиллар асосида тузиладиган машқлар; буца ўқувчилар алоҳида сўзларга қўйилган саволларга жавоблар қайтарадилар (бир - бирига энд саволлар ҳам шулар жумласидандир);

б) ўрганилаётган сўз мазмунига синтактик бирлик воситасида жавоб қайтаришни талаб қилувчи саволлар;

в) қисқа гаплар билан жавоб беришни талаб қилувчи саволлар ва бошқа рағбатлантирувчи омилар.

Мазкур машқларнинг бир босқичдан иккинчи босқичга ўтишдаги изчиллиги хорижий тилларни ўрганишнинг дастлабки даврида муҳим аҳамият касб этади. У ўқувчиларга лексик материални муайян фонетик изчиллик асосида шартли коммуникатив феолият жараёнида барча қийинчиликлардан ҳоли қиёсий ўрганишга имкон беради. Кейинги босқичлардаги машқлар лексик материални синтактик бирлик даражасида нутқий таъсир кўрсатиш воситасида ўзлаштиришни қамраб олади. Ушбу тасниф асосий курс доирасида бир миқдордаги ўқув материални босқичма - босқич ўргатишдаги изчилликни таъминлаш учун хизмат қиладиган тизимни яратишда қўл келади.

КОММУНИКАТИВ ЛЕКСИК МАШҚЛАРНИНГ ИШТИРОКЧИЛАР СОНИГА ҚўРА ТАСНИФИ

Лексик машқлар мулоқот иштирокчилари сонига қўра диалогик ва монологик машқларга бўлинадилар.

Барча диалогик лексик машқлар маъжуд лексик бирликлар қўлланиши доирасида диалог тузиш ёки ўрганилувчи сўз мазмунини акс эттирувчи диалогни ёдлаш ёки бўлмаса, тузилган диалогга сўз киритишни тавсия этадилар. Сўнгги йилларда методик адабиётларда машқлар таснифи турли назарий ёндашувлар асосида ишлаб чиқилган.

Диалогдан машқлар тизимида фойдаланишда қўйидаги турдаги машқлар таснифи ётади:

1. Л.М.бўлиши учун маълум лексик бирликларнинг берилиш услубининг ўзи муҳим роль ўйнайди. Таълим нуқтаси назаридан шуниси муҳимки, машқнинг мақсади ёки ҳеч бўлмаганда мақсадларидан бири ўрганилувчи сўзни талаффуз қилиш ва шунинг натижасида ўзлаштиришдир. Шундай мақсад бўлмаган тақдирда, сўз мазмуни ва шакл жиҳатидан таянч "калит кўрсаткичи" сифатида берилса, машқ

ҳисобланмаслиги мумкин.

Диалогик машқлар нутқнинг алоҳида кўникмаларни ривожлантиришга йўналтирилганлиги, диалогнинг коммуникатив табиати даражасига кўра бир вақтда бажарилувчи диалоглар, машғулот бажарувчи ўқувчилар сони (Старков 1974) ва диалогнинг олдидан тайёрланган (Миролюбов, Рахманов 1972) каби белгиларига кўра турли функционал шаклдаги микродиалогларда ўзлаштирилиши мумкин: Масалан: Lola: What country are you from, Pete, and what is your language? Pete: I am from England. I am Englishman. My language is English. Кичик диалоглар ўқувчиларга ёдлаш учун тайёр ҳолда ўрганилувчи лексик birlikларни қўлланиш шароити сифатида тақдим этилиши мумкин.

Бунда фақат биргина ҳиссий - интеллектуал таъсирнинг жавобини талаб қилиш етакчи омил бўлиши мумкин. Диалогик лексик машқларнинг мазкур турдан сўзлашув нутқининг ҳар қандай мавзусини ўзлаштиришда ҳам фойдаланиш мумкин. У айниқса маъхум сўзлар қўлланилаётган контекстлар устида ишлаш учун қўл келади, чулки attitude, to propose, to agree, disagree каби лексемаларнинг қўлланиши мумкин бўлган контекст одатда диалогик - функционал birlikка мувофиқ келади. Янги лексикани киритиш ва бевосита жавобни тўлдириш (кенгайтирилган жавобни талаб қилувчи топширик), ўз мазмунида талаб қилинаётган жавоб мазмунига доир ахборотга эга бўлган саволлар билан ишлаш машқларининг барчаси лексикани автоматик равишда қўлаш кўникмасини шакллантириш учун хизмат қилади. Хорижий лексика мақсадли ёки аниқ мақсадли бўлмаган диалогларнинг барча турларида ўзлаштирилиши мумкин. Оғзаки нутқ мавзусидаги машқнинг диалогик қисми диалог - шаблон (ҳисқача хабар ёки ахборот олиш), келишув диалоги (мақсад - биргаликдаги ҳаракат қилишни келишиш), ишонтириш диалоги, "баҳс диалоги" шаклида ишлаб чиқилиши мумкин. Масалан, At the theatre, Post office сўзлашув мавзусидаги янги лексика иккитадан бўлиб рамзий стереотип - диалог таркибига қўшилади (чинта олиш, почта маркаси сотиб олиш ва б.). Лексикани тайёр ҳолда ёдлаш: топширигини бажаришда ўқувчилар шу ва шунга ўхшаш лексик birlikлар заминидан бир қанча келишув диалоглари тузадилар ("Қаерга бориш, билетни ким олиши, қаерда учрашишни келишайлик").

Мавзуга оид сўзлар қаторини қўллаш йўли билан диалог-ишонтириш баҳси ўтказилади. Масалан, топшириқ: *Persuade your classmate to go to the exhibition of painters of the XIX century.* Бунда *exhibit, devote, enjoy, art, etc.* сўзларини қўлаш. Диалог-келишувлар, ишонтириш диалоги ва баҳслар, айнан мақсадли бўлмаган диалоглар (таассуротлар алмашиш) осон йўл билан тузиладиган оддий мазмуни лексик машқлар бўлиб, улар муайян мавзу ёки мавзу қисмлари доирасида намоён бўладилар. Ушбу диалогларда ўрганилган мавзунинг оид лексика ўз - ўзидан, автоматик равишда, айтиш мумкинлиги, мавзу мантиқига таинган ҳолда қўлланилади. Лексик йўналиш кўпинча бир вақтда бажарилувчи мулоқот диалоглар ва улар асосида кўрилган майда гуруҳлар илгирокидати суҳбатга хосдир. Бир вақтда бажариладиган диалог тузишда, одатда, мавзуга оид 1 - 2 лексик бирлик берилиб, улар билан боғлаб ишлатиш мумкин бўлган сўзлар қатори алоҳида келтирилади. Масалан, *choice of profession, our optional classes* мавзуларида бир вақтда ўтказиладиган бир қанча йўналтирувчи диалоглар асосида кичик гуруҳли суҳбат (4 - 5 қатнашувчи) ўтказилади. Бунда ўқувчилар мавзу доирасидаги барча лексикани ҳеч қандай кўрсатмасиз қўллашади. Лексиканинг диалогик нутқда ўз-ўзидан қўлланиш кўникмасининг юзага келишида диалог машқларининг аста-секин кенгайтириб борилиши алоҳида аҳамият касб этади. Берилган диалогни ёдлашдан мустақил суҳбат кўришга, жуфт диалогдан гуруҳ ичидаси ва гуруҳлараро диалогга, диалогдан магнни саҳналаштиришга ва мавжуд суҳбат драматик ҳолатини кучайтиришга, ўқитувчини ўқувчилар билан умумий суҳбатидан диалогик мулоқотга киришишга ўтишга ундовчи машқлар худди шундай машқулотлар кенгайтиришнинг мисолидир.

Лексикани нутқий тузилмада қўлланилишида унинг барча грамматик шакл ва вазифаларининг акс эттирилишини таъминлаш, сўз воситасида ифода қилинаётган тушунча билан боғлиқ барча боғлиқликларнинг шаклланишини намоён қилиш, сўзларни турли хил кўринишдаги нутқий бирликларда қўлланишини кўрсатиш каби махсус вазифаларни бажариш учун ўқитувчи маълумотларда алоҳида назорат ўрнатиши лозим бўлади. Шунинг учун ҳам саволлар ёки бошқа мулоқотга ундовчи ҳаракатлар воситасида шаклландувчи диалоглар лексика ўргатишга йўналтирилган диалогик машқларнинг асосий турларида бири эканлигини таъкидлаш зарур. Хорижий тилни ўқитишнинг коммуникатив

назариясига мувофиқ ўқувчи лексик бирликни тайёргарлик-сиз нутқда қўллай олгандагина уни ўзлаштирилган деб ҳисоблаш мумкин. Ўз навбатида, сўзнинг барча турдаги нутқий мулоқот шакллари акс эттирувчи диалогик машқлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Диалогик характердаги лексик машқлардан кенг қўлланилишининг психологик асосланиши шундадир. Ҳар қандай монологик машққа лексик йўналиш бериш мумкин, лекин ўқувчи ушбу йўналишни кўра олиши (мазмуний - шаклий машқлар), ёки кура олмаслиги (мазмуний машқлар) ҳам мумкин. Шу сабабли монологик лексик машқлар тавсифини методик адабиётларда қўлланилаётган соф монологик нутқий тузилмаларни ажратиш мезонларига суянган ҳолда бериш мақсадга мувофиқдир.

Монологик машқлар мазмун моҳияти ва табиатига кўра, аниқроғи, машғулот бажарувчиларнинг ёдда сақлаш. Мулоқотнинг асосий жараёни давомида мунозарали фикр, ҳиссиёт тасаввур этиш қобилиятининг намён бўлиши хусусияти жиҳатидан тавсифланиши мумкин. Бу машқларнинг қўйидаги турлари фарқланади:

1) кўрини, эшитиш, ўқиш асосида тўпланган маълумот, маълумотни ҳолисона монологлар тарзида айтиб бериш; маълумот бериш, тақриз (аннотация), режа изоҳи, репортаж, реферат, маъруза, эсдалик монологлари;

2) мавжуд реал нарсани ва ҳаёлий тасаввур этилган ҳодисани баён этувчи икки турдаги монолог - баённома;

3) муқобил вариант, шакл, шакллар ва бошқа таркибий қисмларнинг тасвифини акс эттирувчи монолог - тасвиф;

4) таъриф берувчи монолог;

5) умумлаштириш монологи;

6) исбот этувчи, асослаб берувчи монолог;

7) ҳулосалар нагижасида келиб чиққан муайян нуқтаи назар, фикрни ифодаловчи монолог;

8) талқин этувчи ва тасвирловчи монолог;

9) қиёсийловчи, чоғиштирувчи монолог;

10) баҳоловчи фикрни ўзгартирувчи тавсия монологи.

Матннинг ахборот мазмуни маълум турдаги машқлар бажариш жараёнида лексик хусусият ва йўналишга эга бўлиши мумкин. Масалан, "Шаҳар транспорти" мавзуси доирасида кўча ҳаракати ҳақида ҳикоя қилинаётган ёки "Ошхона" мавзусига алоқадор латифалар айтиш, "Футбол майдонидан репортаж" ("Спорт" мавзуси) сарлавҳали

мақоласи ва кундалик воқеалар ҳақида реферат тузиш каби топшириқларда бу хусусият ўз аксини топиши мумкин. Худди шунингдек, хошани тасвирловчи монолог, "Йил фасллари" мавзуси бўйича суратдаги табиат тасвирининг ёригилиши эса қолган матн персонажлари қиёфасини ҳаёлий тасвир этиш, асосий сўз ёрдамида мавзуга оид турли ҳолатлар тўғрисида ҳикоялар тузиш, кинофильмлар тасвифи ("Кино" мавзуси), бўш вақтларни ўтказиш имкониятларини санаб ўтиш ("Дам олиш кунин") каби топшириқли машқлар ҳам лексик машқ характерини олади. Сўзни кенг қўллаш алоқаси монолог - таъриф ва у билан боғлиқ ҳодисалар моҳияти, хусусиятларини очишга оид нутқий бирликлар тузишга имкон беради.

Масалан, *Extraclass activities, Hobby* мавзуларида дўстлик тушунчаси таърифи ва ҳақиқий дўстни барча хусусиятлари, дўстона муносабатлар каби фаолиятларни ёритиш жараёнида асосий сўзларнинг мантиқан алоқа мажмуаси намоён бўлади. Умумлаштирувчи монологлар турли - туман ҳодисаларни ўзаро боғлиқ ҳолда ёритиш мақсидида маълум мавзуга оид лексик бирликларни қўллаш йўли билан тузилади.

Энг кенг тарқалган монологик машқлар "берилган ҳодиса ҳақидаги ҳикояни тугатинг" туридаги топшириқли машқлар бўлиб, унда муайян сўз ёки сўз гуруҳи қўллавиши назарда тутилади.

Изоҳ берувчи монологлар билдирилаётган асосий фикрни изоҳлаш, тушунтириш ҳаракатини ифодаловчи мантиқий бирликларни акс эттиради. Масалан: *In the last forty you are obliged to choose your future profession.*

Лексикани ўргатишга йўналтирилган қиёслаш ва чоғиштириш монологи асосан конкрет шароит, фактлар, матндаги ҳодисалар, оғзаки хабар, сурат, фильмдаги воқеаларни ўзаро қарама-қарши қўйилаётган қайсидир жиҳати билан фарқланувчи фактлар, ҳолатлар, бошқа матнда, расмда ёки ўқувчининг шахсий тажрибасида учрайдиган воқеа-ҳодисалар билан чоғиштириб, умумлаштириб беришни кўзда тутди. Фикр билдирувчи монолог (монолог-баҳолаш), энг аввало, шахс ҳаёти, фикрнинг ифода этувчи лексик бирликлар, масалан, *to like, to prefer, impression* кабиларни ўзлаштириш учун қўл келади. Бу монолог мавзуга оид лексикани ҳиссий идрок этиб қўллаш учун хизмат қилади.

Ҳошиш ёки ишонч ҳосил қилиниши назарисидда фикр

ўзгартирувчи монологларда, одатда, бирор-бир нуқтага назар далиллар ва қарши далиллар воситасида асосланган. Масалан, монолог "тавсифнома": never spend your holidays with your people ўз исботини талаб қилади.

Юқорида келтирилган таснифлардан ташқари, методик адабиётларда бошқа қатор таснифий белгилари кўриб ўтиладиким, улар монолог машқларнинг аниқ бир шаклининг қўлланиш йўллари аниқлаб беради. Л. Д. Белякова бир сўз ёки маълум турдаги гап доирасида тузиладиган монологик машқларни фарқлайди. Г.В. Рогова ва Ф.М. Рожковалар кичик бир гап доирасидаги монологик машқни ва бир неча гапдан иборат кенг қўламли монологларни фарқлашни таклиф қиладилар.

Ушбу турларнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишдаги изчилликка нисбатан тузиладиган, катта ҳажмда монологик нуқт ташкил қилиш йўлини кўрсатади. Бу йўллардан бири барча ўқувчилар томонидан навбат билан монолог-ҳикоя, ахборотномалар туридир.

Монологик машқлар бир - бирдан яна мазмуннинг асосини ташкил қилувчи ҳодисалар фарқига нисбатан ҳам фарқ қилиш мумкин. Масалан, кўргазмали қурол асосидаги монолог-рasm, диаграммалар, режалар, денорий газеталар, дарс жадвали, махетлар баёнига кўра турли мазмунда монологик машқлар ташкил қилиш мумкин.

ЎРГАНИЛУВЧИ СЎЗЛАРНИНГ ИШЛАТИЛИШИГА АЛОҚАДОР ЛЕКСИК МАШҚЛАРНИ ТАСНИФЛАШ МЕЗОНЛАРИ

Мазкур гуруҳга кирувчи мезонлар сўз қўлланиши омилларини ташкил қилувчи белгилар билан боғлиқдир. Уларни қўйидаги турларга ажратиш мумкин:

а) сўз қўллаш йўллари аниқловчи ва шунга нисбатан машқлар турини белгилаб берувчи тасниф;

б) машқларнинг бир ёки икки тиллиги;

в) ўрганилаётган сўз устида ишланишнинг илтисослашган услубини талаб қилувчи машқлар;

г) машқни предмет - лексик мазмунини ташкил этувчи асос тури.

Ушбу турдаги машқларни кўриб чиқиш лексик машқларнинг сўз қўллашдаги сабабий боғлиқлиги даражаси ёки мустақиллиги (тапаббускорлиги) юзага келиши билан

алоқадор хусусиятларини ҳар томонлама ўрганиш имкониятини беради.

ЎРГАНИЛАЁТТАН СЎЗНИНГ ИШЛАТИЛИШИГА БЎЛАДИГАН ТУРТКИ ТУРЛАРИГА БИНОАН ЛЕКСИК МАШҚЛАРНИ ТАСНИФЛАШ

Мазкур тасниф катта амалий аҳамият касб этади. Ўрганилувчи сўзни қўлланишига рағбатлантирувчи омил кўпгина ҳолларда ўқитувчига у ёки бу тошвириқни танлаш мўлжали бўлиб хизмат қилади.

Ҳар қандай лексик машқ уни рағбатлантирувчи қисмга нисбатан тавсиф бериш мумкин, чунки лексик машғулотларнинг барча хусусиятлари ушбу машғулотни бажаришга ундовчи омиллар атрофида муҷассамлашадилар. Рағбатлантирувчи омилларнинг табиати, уларнинг берилиши ва давомийлигига нисбатан машқларнинг таркибий қисми, сўз қўлланишидаги мажбурийликдан ташаббускорликка ўтишининг изчиллиги белгиланади.

Рағбатлантирувчи омил деганда ўқувчини лексик машқни бажаришда ўрганилаётган сўзни қўлланишга ундовчи ҳаракатни тушунамиз. Машқ бажаришнинг рағбатлантирувчи қисмида буйруқ оҳангги мавжуд: "Гап тузинг, расмни баён этинг, диалоглар тузинг. Саволларга жавоб беринг" кабилар, ўқувчини кейинги ҳаракатлари йўналишини ва мақсадини кўрсатиб беради. Рағбатлантирувчи (ундовчи) омиллар турлича нуқтаи назардан тасниф этилиши мумкин. Энг кенг тарқалган ва нисбатан фойдалироқ таснифга (бунда машқларнинг етакчи белгилари ифодаланади) биноан улар лисоний (оғзаки, ёзма), лисоний - кўрғазмали ва кўрғазмали каби турларга бўлинадилар. Лисоний рағбатлантирувчи топшириқ - омиллардан қўйидагиларни кўпроқ қўлланилади: Сўз бирикмаси ва гапни қўллашни рағбатлантирувчи омил, антоним, синонимлар топишга ундовчи, сўз бирикмаси ва гапни бошқа йусинда ифодаланиши, тўлдириш учун жой қолдирилган гап ёки матнлар; боғлангич қисмдаги гап бўлаклари ўрнини алмаштириш; кенгайтирилиши талаб қилинган гап, бир-бирига қиёслаш ва боғлаш учун келтирилган нотўлиқ гап; гап ва матн тузиш учун берилган сўз; машқ бажариш намуналари; ҳикоя қилиб бериш учун берилган матн бўлаги; режа саволлари; турли жавоб

ҳаракатларига сабаб бўлувчи матн; кейин аниқлик киритилишини талаб қилувчи умумий ҳолат; берилган сўз ва иборалар асосида ҳикоя тузиш; тузилган монологик матн мазмунидан келиб чиққан ҳолда хулоса чиқариш; фикр тасдиғини рағбатлантирувчи омилар; ифода қилинаётган фикрни давом эттиришни талаб қилувчи маънавлар; кейин инкор ва радияни қилишни талаб қилувчи нутқий бирликлар; исботталаб тезис, савол туғдирувчи мулоҳазалар, саволни шакллантирувчи жавоблар ва бошқалар.

Кўргазмали омилар ўқувчини кейинги ҳаракатини кўргазмали асосда ташкил қилишни кўзда тутади. Шу турдаги омилар асосида тузилган лексик машқлар қўйидаги мезонлардан келиб чиққан ҳолда таснифланишлари мумкин:

1) Ўрганилувчи лексикани суръатлар, бадан ҳаракати, бошқа ҳаракатлар, предметлар (алоҳида предметлар, турли предметлар мажмуаси), макетлар (кичрайтирилган ясама шакллари) воситасида изоҳловчи машқлар;

2) Кўргазма турғунлиги ёки ўзгарувчанлиги асосида фильм, суръатларининг алмашиб туриш, берилган суратга ўзгартиришлар (ўқитувчи ёки ўқувчи томонидан) киритиш, предметларнинг ўзини ёки жойларини ўзгартириш (масалан, макетда уй анжомларини бир жойдан иккинчи жойга кўчириш) орқали ташкил қилинадиган машқлар;

3) Кўргазма воситаларининг тўлиқ ёки тўлиқ эмаслигига кўра ярим чизилган сурат, макет кабиларни ҳикоя қилиб бериш йўли билан тўлдиришга рағбатлантирувчи машқлар;

4) Кўргазма "ташқи" ва "ички" кўринишли бўлиши мумкин. Умуман олганда, барча коммуникатив лексик машқларни бажариш "ички" кўргазмалар воситасида рағбатлантирилиши мумкин. "Ички" кўргазма шунда намоён бўладики, ўқувчи ўз идроки билан барча воқеа - ҳодисалар бўлақларининг аниқ ўрни, ҳолатини, воқеанинг кечиш жараёнини тасаввур қилади ва унинг барча тафсилотларини тўлиғича тасвирлайди;

5) Кўргазма воситаси воқеаликка боғлиқ ёки ундан айрим бўлишига асосланган машқлар;

Биринчи ҳолатда лексикани қўлланилиши воқеа ҳолатининг ўзи билан баҳоланади. Воқеа ташқи оламда кечаётган ҳодисанинг кичик бўлаги бўлиб, нутқда у маълум омилар таъбири натижасида намоён бўлади. Лексикани ўргатишда воқеа ҳолат кўргазмалар орқали ифодаланганида ўқувчилар маълум ҳақиқий табиий шароитта ("Дўконда",

"Театр"да кечаётган воқеълик) яқинлаштирилиб, ушбу мавзуга доир нарса - предметлар (маҳсулот, билет, пул, сахна ва х.) воситасида ҳикоялар тузадилар, чунки ушбу воқеъликнинг узи уларни нутқий фаолиятга киришашга рағбатлантиради.

б) қўлланма материали лексик машқлар мазмуни ва коммуникатив йўналтирилганлиги билан ҳам фарқлавиши мумкин.

Кўрғазма воситалари ҳақиқатда кўрилган нарса, ҳодисани ёритиб, уни талқин қилиш, имкониятларини яратадилар, масалан, суратда бўлмаган нарсаларни тасаввур қилиш, воқеанинг бошланиш тарихи (эпизод) ни бериш каби нутқий ҳаракатларга ундайди. Бундан ташқари, бундай умумлаштирувчи, хулосаловчи, баҳоловчи, суратларни бир бири билан солиштириш улар мазмунини ўқувчининг шахсий тажрибасига мослаштириш ҳаракатлари ҳам кўзга тилади.

Лексик машқлар бажаришда лисоний-кўрғазмали воситаларнинг кенг миқёсда қўлланилиши, ҳар қандай лисоний рағбатлантирувчи омилни кўрғазма воситалари билан биргаликда қўллаш мумкинлиги орқали изоҳланади. Бундай машқлар тубандаги муносабатлар асосида тузилиши мумкин:

- лисоний ва кўрғазма воситалари ўзаро бир-бирини тўлдиради;

- кўрғазмали ва оғзаки воситалари ўзаро мослаштирилади;

- қўлланма ва оғзаки воситалари ўзаро таққосланади;

Кўрғазма ва лисоний воситаларнинг бир-бирларини ўзаро тўлдириб қўлланилишини матндаги сўз ўрнига суратларни лексемалар билан ўзгартириш, расмлар асосида ўқитувчи ҳикоясига алоҳида гаплар киритиш; алоҳида турдаги кўрғазмалар билан ишлаш (харита, режалар, плакатлар, фаҳрийлар тахтаси, афишалар, деворий газеталар, дарс жадвали, транспорт жадвали ва бошқалар; меню, прейскурант) каби турли тематик мазмундаги сахналар уюштириш имкониятини беради.

Кўрғазма ва лисоний воситаларнинг ўзаро мослашуви суратларни изоҳлашга мос келадиган сўз ва ибораларни танлаш, матн ва расмнинг номунвофиқлигини кўрсатиш каби машқларда юзага келади. Уларни ўзаро таққосланишини эса, бир хил мазмундаги сурат ва матнларни чағиштириш жараёнида содир бўлади.

Юқорида таякдланганидек, рағбатлантирувчи

воситаларнинг табиати ва тури, уларнинг ўқувчининг ўқув фаолияти билан алоқадорлиги бажарилаётган машқларнинг тузилиши ва таркибини аниқлашда етакчи рол ўйнайди. Ўқитувчи ёки методист машқлар гуруҳини тузар экан машқларнинг рағбатлангирув омилига нисбатан фарқланишига эътибор беради, чунки, фақат шу усулда ўқув материалининг кўп қирралик хусусияти ўз аксини топади. Шундай бўлса-да, санаб ўтилган омиллар лексик машқлар тасниф мезонининг асосини, ўзагини ташкил қила олмайдилар, шу сабабли, уларни бошқа туб мезонлар билан мослаштириш ва умумийлаштириш эҳтиёжи йўқолмайди.

БИР ТИЛИ ВА ИККИ ТИЛИ ЛЕКСИК МАШҚЛАР

Лексик машқларнинг бир тили ёки икки тилилиги хорижий сўзларни қўллашга ундовчи воситалар фарқида ўз аксини топади. Бинобарин, икки тили машқларда топшириқ она тилида, жавоб эса чет тилида берилади. Бундай машқлар икки асосий турга бўлинади: она тилидан хорижий тилга ва аксинча хорижий тилдан она тилига таржимани талаб қилувчи машқлар, шунингдек иккала ифодаланган тилларда савол ва жавоб ўртасида мавжуд бўлган, таржимасиз англаниладиган боғлиқлик асосида тузилган машқлар. Таржима машқларида ажратилган сўз, сўз бирикмаси ва гапни таржима қилиш, тўлиғича ва қисман таржима қилишга мўлжалланган топшириқлар берилади. Кейинги йилларда қисман таржима қилиш машқларига ҳам эътибор қаратилмоқда, чунки улар бошқа барча қийинчиликлардан ҳоли.

Таржима машқлари қўйидаги мақсадларда қўлланилади:

1) эсда сақлашни таъмин этувчи микротаржима кўникмаларини шакллантириш.

2) ўрганилаётган сўз алоқаларини аниқлаш;

3) сўзнинг бирикиш имкониятларини аниқлаш.

Лексик машқлар сўнгги икки ҳолатда чет тилини ўрганишда пайдо бўладиган она тили таъсири-интерференцияни йўқотишга хизмат қилади. Улар қўйидаги усулларда бажарилади; шартли таржима, чет тилидаги гап таркибида берилган ўзбекча сўзни таржима қилиш, тўлиқ матн таржимаси. Охир турдаги машқлар коммуникатив таржима ўйинлари ва бошқа усуллар билан амалга

оширилиши мумкин.

Тўлиқ нутқ деб аталувчи она тилидаги савол - топшириқлар ва хорижий тилдаги жавобнинг таржимасиз алоқаси амалиётчи ўқитувчилар томонидан унчалик маъқулланмайди, чунки, амалиётда бир артикуляцион базадан бошқасига тинимсиз ўтиб туриш қийин кечади.

Шундай бўлсада, лисоний икки тилли диалогик жуфтлар фаолияти асосида ташкил қилинган машқлар бир неча сўз муқобилидан маъқулини танлаб олинганда ижобий роль ўйнайди. Семантик жиҳатдан қийин бўлган хорижий сўзни ўргатишда "қоришилган нутқ" машқлари тўлиқ таржима машқларидан кейинги босқичларда ташкил қилинади.

ЛЕКСИК МАШҚЛАРНИНГ МАНТИҚИЙ МАЗМУНИНИ ТАШКИЛ ҚИЛАДИГАН АСОСЛАРНИНГ ТАБИАТИ

А.К.Левий биринчилардан бўлиб, лексик машқларни предмет-мантиқий мазмуни жиҳатидан табақалаштириш мумкин эканлигини кўрсатган эди. Нутқий машқлар ифодалаган мантиқий мазмун диалог ва монолог туришда ўқувчиларга мазмунини эркин танлашига ва ўзига хос ташаббускор нутқнинг ривожланишига олиб келди. Мантиқий мослашув асосидаги лексик бириктиш ҳам (асосан коммуникатив машқларда), уларнинг предмет - мантиқий мазмуни белгилаб берилганлигига кўра ёки уларни ўқувчилар томонидан танлаб олинishiга кўра тасниф этилиши мумкин.

М.А. Педанова лексик машқларнинг мазмун турларини ўқилган, эшитилган ва кўрилган матнлар орқали фарқлайди. Ушбу фикрларни батафсил ўргатиш натижасида лексик машқларнинг мазмуний асосининг турли хил кўринишлари ҳақида фикр билдириш мумкин.

Жумладан мазмун тўлиқ ифодаланган оғзаки нутқ машқлари турлари: матн бўйича ўқитувчи ёки дикторнинг оғзаки ҳикояси; мазмун тўлиқ берилмаган ҳолда асар мазмуни (масалан, китоб сюжети) ҳақида мисоллар туриш ёки уни алоҳида бўлаклари масалан, персонажлар нутқида учрайдиган лексикани уларнинг табиатига мувофиқ гуруҳлаш, сўзлашув мавзуси (муайян сўзлар воситасида "маълум" мавзусида диалог туриш) ёки мавзунини кичик қисмларга бўлиш (мавзу бўлаклари ва уларнинг мазмуни).

Кўргазмали воситалар асосида - барча турдаги намойишибон қўлланмалар, лисоний - кўргазма турлари - фильмлар, овозли диафильмлар, сахналаштирилган асар ва бошқалар ҳақида гапириш мумкин.

Кўргазмали воситалар асосида бажариладиган лексик машқларда ҳам мавзунини илгаридан маълумлиги даражаси турли хил бўлиши мумкин.

ЛЕКСИК МАШҚЛАР БАЖАРИШДА СЎЗЛАРНИНГ ЭРКИН ЁКИ ТУРГУН ИШЛАТИЛИШИГА КЎРА ТАСНИФЛАШ

Сўзни эркин қўллаш ёки ўз - ўзидан юзага келадиган сўз ишлатиш ўрганилаётган лексика ўқитувчи нутқида ёки тошшириқда қўлланилмаган бўлса ҳам ва ҳатто унга нисбатан бирор бир ишора бўлмаган тақдирда ҳам намоён бўлиши мумкин. "Эркинликнинг" бундай даражаси, одатда, машқларнинг фақатгина лексикани ўз мазмун доирасида ўзлаштириш даврига хос бўлиб, бу жараёнда ўқувчилар лексик бирликларни ўз нутқини бойитиш мақсадида қўллашга эътибор берадилар. Бу сўз қўлланишининг бошқарилишига, яъни, маълум лексик бирликни у ёки бу матнда ишлатилишини маълум қонуниятлар асосида олдиндан белгилашга зиддир.

Сўз қўллашни бошқарилиши, улар орасидаги боғлиқликнинг табиати икки хил бўлиши мумкин, у тўғридан - тўғри, бевосита ва бирор воситаси ёрдамида амалга ошириши мумкин. Биринчи ҳолатда ўқувчилар муайян лексик бирлик иштирокидаги машқни бажариш ҳақида бевосита тошшириқ оладилар. Иккинчи ҳолатда эса, ўрганилаётган лексикани ишлатишга бевосита кўрсатма йўқ ва ушбу сўз қўлланиши машқнинг предмет - мантиқий мазмуни, тошшириқ ва кутиладиган жавоб ўртасидаги мантиқий боғлиқлик заминида таъминланади. Масалан, ўқувчидан ошхонада бажарилиши мумкин бўлган ҳаракатлар ҳақида ҳикоя қилиниши талаб қилинишининг ўзи манзуга доир барча сўзларни қўллаш эҳтиёжини туғдиради.

Сўз қўллашнинг билвосита бошқарилиши лексик машқлар мазмунини шакллантирувчи таянч сўзлар орқали ташкил қилиниши мумкин. Бунда суҳбат мавзуси ёки унинг қисмлари маълум қилиниб, унинг мазмуни асосида турли нутқий ҳаракатлар таклиф қилинади.

Лексик машқларни аниқлаш ва табақалаштиришда уларнинг юқоридаги сингари тўғридан - тўғри ва бевосита бошқарилиш хусусиятлари амалий аҳамият касб этади. Ўқувчилардан берилган қатордаги сўзлардан бирини танлашни талаб қилиш мумкин. Сўз қўллашни тўғридан - тўғри ёки бевосита бошқаришни аниқлашда катгароқ гуруҳларга мурожаат қилиш мумкин. Бунда албатта ўқувчилар фаоллигини мустақиллиги ёки ташаббускорлигига имконият берилади, ҳамда "мавзута оид сўзларни танлаб олинг", "Имконияти борича кўпроқ сўз ишлатишга ҳаракат қилинг мазмунида топшириқлар қўйилади.

Сўз қўллашни бошқарилиши ўқувчининг нутқий фаолияти жараёнида сўзни киритиш ўрни, ҳамда миқдориға ҳам алоқадордир. Сўз қатъий тартибда ёки аниқ ҳолатда қўлланилади.

Унинг танланиши ўқувчилар томонидан айна пайтда ёки кечиктирилиб бажарилиши мумкин. Худди шунингдек, ўрганилувчи сўзнинг қўлланиш миқдори ҳам қатъий қайд этилган. У кўп мартаба кенг, ҳамда четараланмаган миқёсда ҳам бўлади.

Бошқарувли сўз қўлланишидан эркин сўз қўлашга ўтиш лексик машқлар мураккаблигини таъминлайдими? - деган савол туғилади.

Таъкидлаш жоизки маълум миқдордаги сўз ёки сўз гуруҳларини қўлланиши талаб қилинган машқлар кўпинча сўз танлаш ва қўлаш ўрни, ҳолати белгиланмаган машқларга нисбатан мураккаброқ бўладилар. Гап бу ерда оддийдан мураккабга ўтишда эмас. Сабабий боғланиш-сўз қўлашдаги муайян воситадир.

Сўз ўзлашгириш жараёнида унинг барча томонларини ўрганиш ва стереотип бирикмаларини шакллантириш, уни диалогик ва монологик тайёрланмаган нутқда қўллаш олишни ўзлашгиришни таъминлаш учун сўзнинг ўқувчилар нутқининг қайси ҳолатларида қандай миқдорда ва кўринишда, таркибида қўлланишини берилётган машқлар асосида оддийдан белгилаб бериш лозим бўлади. Қандай бўлмаса-да сўз қўлашнинг бундай кўринишда миқдорланиши ўқувчилар учун энгиллик туғдиради. Сўзни керакли ўринларда қўлаш амалий машғулотларни жараёнини энгиллаштиради, қўлланиладиган сўзлар гуруҳининг илгаридан белгиланганлиги машқлар осон бажарилишига олиб келади ва ўқувчилар сўзни қайта эслашга кўп вақт йўқотмайдилар.

Бироқ, айтилганларга қарамасдан, ушбу улу лексик машқлар тузилиши ҳамда лексикага ўргатишнинг асосий мезони сифатида қаралмайди. У фақатгина кўп турдаги машғулотлар бажариш кўрсатмаларидан биридир.

МАШҚЛАРНИНГ ТАШҚИ СТРУКТУРАЛ БЕЛГИЛАРИГА КЎРА ТУРЛАРИ

Лексик машқлар ташқи тузилиш белгиларининг фарқига ва уларнинг бир-бирига алоқадорлигига кўра кўйидаги турларга ажралади:

1. Алоҳида ажратилган сўз ва унинг шакллари иштирокидаги машқлар: фонетик, орфографик машқлар, ажратиб олинган сўз таржимаси ва уни ёллаш (барча усуллари), сўз шакли таҳлили, сўзнинг семантик тузилиши таҳлили, номланиш, яъни нарса ва ҳодисаларни белгиланиши, расмга сўз танлаш ва нотўғри сўз ва расмларни тузатиш, сўзларни гуруҳлаштириш (коммуникатив топшириққа йўналтирилаётган гуруҳдан ташқари барча турлар), мустақил сўз ясаш бўйича машқлар. Ҳар бир машқ матндаги янги сўз ва илгари ўрганилган лексика қай даражада берилишига нисбатан фарқланади.

2. Сўзни бажариладиган коммуникатив топшириққа, ҳолат ва мавзуга мослаштириш:

а) гап тузишда сўзларни коммуникатив топшириқни бажариш учун гуруҳларга ажратиш; типик ҳолатларда мавзуга оид сўз қўллаш (ҳолатий ва мавзуга оид белгиларни кўрсатиш); муайян мавзу ёки унинг бўлақларига мансуб сўзлар қаторини танлаб олиш мақсадида лугат устида ишлаш;

б) ўлказилган танловнинг тўғрилигини исботлаш учун гап тузиш машқларини бажариш. зарур.

3. Сўзнинг илк бор қўлланилаётган ҳолатлари ва ўрнини аниқлаш.

4. Сўзни тўлиқ матнга боғлиқ ҳолда киритиш машқлари:

а) сўз бошқаруви қонуниятларини, семантик мослашув асосларини, сўз қўлланишининг типик ҳолатларини аниқлаш мақсадида матннинг умумий таҳлили; машқ матнини синонимик ва парафрастик жиҳатдан ўзгартириш; янги сўз ўрнида илгари ўрганилган матндаги бирликларни ишлатиш.

Иккала вариантда ҳам ўзгартирилаётган сўзнинг муқобили ва ўрни аниқ кўрсатилиши ёки кўрсатилмаслиги ҳам мумкин. Матнни бойитиш, уни янги сўзлар, илгари қўлланган лексикани қайта ишлатиш йўли билан бажариладиган машқлар ҳам шу турга киради. Бунда матнда янги сўз, янги сўз бирикмаси ёки гапнинг киритилиши, матннинг қайта тuzилишидан фарқланади. Яъни лексикани киритиш воситасида илова-мазмунли матнлар юзага келиши ва табиатан янги турдаги машқлар бажарилиши талаб қилинади.

б) матнни тўлдирувчи ва мазмунан қайта ўзгаришувчи, бойитувчи машқлар коммуникатив "қиёфа"га эга бўлади. Бундай ҳолда рағбатлангирувчи омиллар, турли кўрсатмалардан, савол ва иборалардан иборат бўлади.

5. Матнда қолдирилган бўш ўринларни тўлдирувчи сўзларни топиш машқи, бунда тўлдирилмаган ўринлар ўрнида кичик расмлар қўлланилиши мумкин. Бундай машқ янги гуруҳ сўзларини мустақкамлашда ва такрорлаш машқлари сифатида қўлланилади.

6. Матнга алоқадор "қавслар"нинг очиб, сўзнинг берилган шаклини бошқа шаклларга алмаштириш; бу машқ ҳам янги ёки илгари киритилган лексикани ўлаштиришга йўналтирилган:

7. Тўлиқсиз гапларни тўлдиришга йўналтирилган машқлар:

а) коммуникатив "ниқобсиз" гапнинг боши ёки охиридаги бўш қолдирилган ўринни тўлдириш; гапни берилган ёки туширилган қисмида янги сўз варианты ёки илгари ўлаштирилган сўзларни ишлатиш;

б) коммуникатив "ниқоб" остида бўш қолдирилган жойларни рағбатлангирувчи воситалар (саволлар, расмлар ва бошқалар) асосида тўлгазиш.

8. Турли хил гапларда сўзлар ўринини алмаштириш машқлари.

Уларда сўзлар ишлатилиши ва уларнинг ўрни турли даражада илгаридан белгилаб қўйилган, янги ёки илгари ўлаштирилган сўзга йўналтирилганлиги; восита турлари (тайёргарликсиз кўргазма қўлланманинг ўзгариши, тасвирлашдаги ўзгариш) кабилар билан бир-бирларидан фарқ қиладилар.

9. Тўлиқсиз гапларни семантик жиҳатдан бир-бири билан мослаштириш ва бириктириш машқлари

10. Берилган сўзлардан гап тузиш (одатдаги тартибда ва лўғавий шаклда);

11. Гапни номинатив ва нутқий шаклини кенгайтириш машқлари. Бунда кенгайтириш шакли, кенгайтирувчи суз кенгайтиришнинг янги сўзни ўзлаштиришга йўналтирилганлиги, гап кенгайтиришини таъмин этувчи омиллар (савол, суратнинг кўрсатилиши ва бошқалар) ва шунга ўхшаш белгиларга нисбатан машқлар ўзаро фарқ қиладилар.

12. Берилган сўз бирикмаси ва гапларни ўрганилган сўз билан, умумтайёргарлик ёки аниқ тайёргарликли машқлар воситасида (кейин уларни коммуникатив машқлар таркибида ишлатиш учун) ёд олиш.

13. Сўз бирикмаси ва гапларни илова сифатида ёд олиш машқлари. Бу турдаги машқлар келгусида бажариладиган машқлар учун умумий ёки конкрет асос тайёрлаш учун хизмат қиладилар.

14. Она тилидан хорижий тилга таржима машқлари. Уларнинг, қисман, шартли таржима, хорижий матндаги ўзбекча сўзлар таржимаси, тўлиқ таржима турлари мавжуд.

15. Она тилидаги таъсир омилига нолисоний жавоб-тасдиқ, савол талаб қилувчи машқлар. Бунга янги лексиканинг ўзбекча муқобили йўқлиги сабаб бўлиши мумкин.

ТАШҚИ КЎРИНИШИ БИЛАН ФАРҚ ҚИЛАДИГАН ДИАЛОГИК ЛЕКСИК МАШҚЛАР

1. Матн мазмунига қўйилаётган саволда янги лексиканинг қўлланиши: Савол турлари-гап бўлақларига, мазмун такрорига доир, тушунтиришни талаб қилувчи, қўшимча ахборот олиш учун, эслашга оид саволлар; бўлиши мумкин. Бунда сўз қўллашга оид белгилар: матнда белгиланиши, ёзма кўрсатма орқали ифодаланиши мумкин.

3. Матн мазмунини инкор ёки тасдиқловчи фикрни илҳор қилиш машқлари;

4. Сўзнинг ҳар хил типик синтактик вазифа ва бирикмаларда қўлланишини талаб қилувчи саволларга жавоб беришни талаб қилувчи машқлар;

5. Ўрганилган сўзлар иштирокида турли хилдаги кичик диалоглар тузиш бўйича машқлар. Уларни қўйидагича таснифлаш мумкин.

а) диалогнинг функционал бирликлари турига кўра: савол + жавоб; қайд этиш + аниқловчи савол + жавоб; қайд этиш + тескари таъкид ва бошқа шаклларда;

б) ўрганилувчи сўзни диалогик нутқнинг турли бўлакларида қўллаш (рағбатлантирувчи ва жавоб гапларда ёки ҳар иккала қисмда);

в) диққат-эътиборни кучайтириш турига кўра (қолат билан боғлаш, ҳиссий бўёқдорлик), махсус коммуникатив нутқ фаолиятида йўналтирувчи (келишув, келишмаслик, раддия) машқлар;

г) ўқитувчининг диалогда қатнашиш даражасига кўра фарқланувчи машқлар;

д) диалогнинг давомийлиги бир ёки бир неча сўзлар билан боғланганига кўра фарқланувчи машқлар;

и) Таянч сўз, қисм, репликалар, намуналарнинг ишлатилишига кўра фарқланувчи машқлар;

э) намуна-диалогларни ёдлаш, намунага биноан янги диалог тузиш, мустақил диалог тузиш даражасига кўра фарқланувчи машқлар;

5. Мавҳум сўзлар қўлланиши бўйича типик қолат диалоглари тузиш машқлари;

6. Бир-бири билан боғлиқ типик қолатларда мавҳум сўзлар қўлланишини изоҳловчи умумий суҳбат машқлари.

7. Ўқитувчининг ўқувчилар билан дастлабки умумий суҳбат руҳидаги диалог; ўқитувчининг таклид, қилиш ва савол тузишга чақирувчи таклифи; барча турдаги қўлланмалар, матн, оғзаки ҳикоя машқлари;

8. Ўргатувчилар ва ўқувчилар ўртасидаги умумий диалог (иккинчи, мураккаблаштирилган босқич) машқлари. Улар икки турда тавсия этилади:

а) сўз билан ифодаланмаётган фикрнинг белгиси, хусусиятлари ва вазифаларини изчил равишда тўлиқ акс эттирувчи ва унга алоқадор бўлган рағбатлантирувчи воситалардан фойдаланиш машқлари. Улар асосан, ўқитувчининг саволлари, диққатни жалб қилувчи репликалари; бир мавзулилик ёки кўп мавзулилик (аста-секин мавзу кўчиши); мазмун доираси: - (ҳаётий тажриба ва сюжет) билан чекланган бўлиши мумкин;

б) имконият даражасидаги мустақил суҳбат. Сўз қўлландаги боғлиқлик: мантиқийлик, мавзуга боғлиқлик, сюжетга ва кўникмага алоқадорликни ҳисобга олувчи машқлар;

9. Ўқитувчининг бир ўқувчи билан мавзуга доир савол-жавоби жараёнида бошқа ўқувчилар ўрганилувчи лексика доирасида машқлар бажаришлари керак. Бунда улар дастлабки маълумот бўйича саволлар тузадилар; сўз тенлашдаги боғлиқликни аниқлайдилар сўзнинг мавзу билан мангикий боғлиқлигини аниқлайдилар; бунда ҳаётий тажриба, матн, сюжет, фильм, пьеса ва шу кабилардан фойдаланадилар).

10. Ўрганиладиган лексиканинг саволлар таркибида қўлланилиши: ахборот тарзидаги саволлар; матн ўқилганидан кейин тutilган саволлар; ҳикоя ва хабарлар эшитиш, шунингдек кўргазма воситалардан фойдаланиш янги ёки илгари ўрганилган лексикага алоқадорлигини аниқлаш саволларга бир мавзу ёки кўп мавзудоирасида жавоб бериш; бунда сўз қўллашни рағбатлантирувчи кўрсатмаларни, унга бўлган мангикий заруриятни, мавзу боғлиқлигини ҳисобга олиш.

11. Ўйланган сўз ифодаловчи тушунчанинг барча асосий хусусиятлари, белгилари ва вазифасига оид хусусиятларини ўргатиш мақсадида саволлар қўйиш.

12. Ўрганиладиган сўзнинг мазмун жиҳатдан бир-бирига боғловчи саволлар, жавоблар ва назорат саволарида қўлланилиши.

13. Ўқувчиларнинг қатнашиш даражаси; сўз қўллашнинг белгиланганлиги мавзуга боғлиқлиги.

14. Саволда ўрганиладиган сўзни кенгайтирилган (ташаббускорлик руҳидаги) жавоб қисмида қўлланилиши: рағбатлантирувчи сўзга даъват; мавзу талаби, мазмун мундарижаси, мавзун аниқланиши.

15. Ўрганиладиган сўзнинг турли хил кўринишидаги дастлабки хабарлар таркибида қўлланилиши; бунда саволни аниқловчи жавоб, муқобил хабарлар; шубҳаланиш, ишонмаслик, норозилик, пушаймон бўлиш, тўддириш ва бошқа ҳиссиётни билдирувчи репликалардан фойдаланиш; бунда ўргатувчи ва ўрганувчининг машқда қатнашиш даражаси ўзаро "муайян" таъсир этиш даражаси; савол ёки жавобнинг янги ёки илгари ўзлаштирилган лексикага йўналтирилганлиги даражаси сўзни қўллашдаги белгиланганлик; умумий йўл-йўриқ; мавзу; мазмун моҳияти; мавзу (ҳаётий тажрибага оид) ҳисобга олинади.

16. Ўрганиладиган лексикани муайян андозада (бир андозадаги диалог - "андозали" мавзуга оид) қўлланилиши;

ўзгартирилувчи ёки ўзгарувчи тоншириклар сони; дастлабки матнда ўрганилаётган сўзнинг ўзгарувчанлиги.

17. Янги лексикани ёппасига фаолият кўрсатиш ҳақидаги келишув-диалогда қўлланилиши (мавзута доир), диалогни ёдлаш учун тайёр ҳолда берилиши ёки уни мустақил тузиш, умумий ҳолатларда-уларга сўнги ўзгартиришлар киритиш ёки киритмаслик; диалог таркибининг батафсиллиги ёки диалог тузиш мундарижаси; сўз қўллашдаги белгиланганлик тури; ўрганилувчи лексиканинг олдиндан берилиши уни таянч сўзлар рўйхатига киритилиши; мавзу ёки умумий режа асосида белгилаш.

18. Янги лексикани ишонтириш диалогига қўлланилиши; мавзулар мажмуи (бир мавзулик, кўп мавзулик), мавзу аниқлиги ва сўз қўллашдаги аниқлик.

19. Янги лексикани фикр-мулоҳаза алмашув диалогига қўлланилиши; Матнлар мундарижасининг намоён бўлиш табиати; диалогик мулоқотнинг бошқарилиши; мундарижа асоси: шахсий тажриба, мавзу, муайян аниқ воқеалар, матн, бадиий асар сюжети ва шу кабилар;

20. Машқ жараёнида янги сўزلарни қўлаб, намуналардан фойдаланиб эркин диалоглар (жуфт бўлиб ишлаш) тузиш;

21. Ҳолатий кўргазма шаклидаги дастлабки мазмунни ифодалаш доирасида диалог тузиш- (саҳналаштириши ташкил қилиш); диалогни бошқариш усуллари; сўз қўллашдаги аниқлик - предмет ва нутқий воситалар иштирокида, белгиланган мавзулар доирасида диалогнинг мантиқий ривожлантириш.

22. Матнни саҳналаштиришда янги сўزلарнинг қўлланилиши; диалогни бошқариш усуллари; берилган мазмун ва ҳолатнинг салмоғи; машқларни янги лексикага йўналтирилганлиги ёки уларнинг такрорланиши; янги сўзни саҳналаштиришда иштироки ёки уларнинг янгидан киритилиши; сўз қўллашдаги аниқлик турлари; тўғридан - тўғри кўрсатиш; матн мазмуни.

23. Расмдаги предметлар ёки бошқа кўргазма воситалар ёрдамида тузилаётган савол - жавобларда янги лексикани қўлланиши; саволларнинг воқеаларни баён этишга, гушунтиришга, тасаввур қилишга, фикрлашга йўналтирилиши; сўз қўллашдаги аниқлик; саволларда - кўргазма предметлари мундарижаси, кўрсатма, ўқитувчининг ишораси;

24. Янги савол жавобларда ишлатилмаган диалогик

қўшилмаларда қўлланилиши; сўз қўллашдаги аниқлик: умумий дастур, кўрсатма, ўқитувчини тошшириги, сўзлар рўйхати, ўқувчилар ташаббускорлиги.

25. Янги сўзларни диафильм, расмда тасвирланган шахслар диалоги сифатида қўлланилиши.

26. Янги лексикани, гапларни, сурат ва расмлар асосида тартибга солиш ва диалогик матн тузиши.

ТАШҚИ КЎРИНИШИ БИЛАН ФАРҚЛАНДИГАН МОНОЛОГИК ЛЕКСИК МАШҚЛАР

1. Янги сўзларни ишлатиб суратларни (қисқача мазмунини) шарҳлаш; бу изчиллик билан ёки ўқувчилар ташаббуси билан ёки кўрсатма асосида ташкил қилинади;

2. Мундарижаси мураккаб сурат, расмни тасвирлаш; бошқариш усуллари: ўқитувчи кўрсатмаси, режа, таянч сўзлар, сўз қўллашдаги аниқлик, сурат мазмуни;

3. Қўлланилаётган суратлар мазмунини давомийлигини инфодаловчи монологик бирикма, сюжетли расмлар, диафильм ёки фильмдан кадрлардан фойдаланиш; янги ёки илгари ўзлаштирилган лексикани қўллашдаги аниқлик - расмлар мундарижаси;

4. Ҳаракатлар, матнлар, имо-ишюралар, шу жумладан, ҳаракатни ўзгартириш шарҳи (баён этилиши);

5. Суратлар асосидаги қисқача ҳикоя (ўқитувчи томонидан изоҳланган суратни хотирада қолган лексик материал асосида тасвирлаш; сўз қўллашдаги аниқлик - сурат мазмуни, ўқитувчини кўрсатмаси; бир мавзулик - кўп мавзулик).

6. Қўлланманинг махсус турлари ҳисобланмиш макетлар, режалар, хариталар, диаграммалар, деворий газеталар, афишалар, плакатлар, дарс жадваллари ва бошқаларни тасвирлаш ва шарҳлаш.

7. Суратларни ўзаро ва қўлланма предметлар билан таққослаш.

8. Суратларни матн билан таққослаш.

9. Суратни ўқувчининг шахсий турмуш шароити билан (оддий баён шаклида) таққослаш.

10. Тугалланмаган сурат ва расмни нутқий қисм - бўлақларига бўлиш; сўз қўллашдаги аниқлик - сурат мазмуни, сўзлар рўйхати, аниқловчи кўрсатма.

11. Суратларни шарҳлаш бўйича топшириқ; ушбу топшириқнинг муқобил вариантлари алоҳида ёки турли бирикмаларда бажарилади; батафсил баён этиш; асосий ғояни ифодаланиши; сюжет шарҳи ва унинг асосий мақсад нуқтаи назаридан шарҳланиши; титловчини ўраб турган муҳит билан алоқадорликка доир фикрни мазмунни тўлдирувчи пролог ва эпилог шаклидаги баёни; сўз қўлланишидаги аниқликка - сурат мундарижасига ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасига, сўзларни умумий қўлланишидаги дастурга эътибор берилади.

12. Ички кўргазма асосидаги баённома, хабарнома.

13. Ўқиб чиқилган ёки эшитилган ҳикоя мазмунини баён қилиш; Бунда фаолият турлари ва ҳикоя эшигиш йўллари; режанинг изчил баёнига, боғловчи сўзларга ва сўз қўлланишидаги аниқликка, матн мазмунига, таянч сўзлар туркумидан; кўрсатмалардан фойдаланиш.

14. Матн мазмунига ёки эшитилган ҳикояга тақриз тузиш.

15. Икки матн мазмунини қиёслаш.

16. Матн ёки ҳикояга муқаддима, хотима тузиш, сюжет ривожининг бошқа турлари матнни анча мураккаблаштирувчи топшириқлар бериш.

17. Ўқувчиларни ўраб турган муҳит воқеалари ва матн воқеаларини қиёслаш.

18. Матн мазмуни асосида хатлар ёзиш.

19. Мавзу доирасида хабар, маълумотномалар тайёрлаш.

20. Мавзуга оид конкрет воқеа-ҳодисалар хабари.

21. Мавзу бўйича ёки конкрет воқеа ҳодисалар бўйича дастлабки фикрлар ҳақида қўшимча ҳикоя тузиш.

22. Матн (ҳикоя ёки хабар) таъсирига жавобан-нуқтий бирикмалар тузиш.

23. Матнга доир репортаж тузиш.

24. Янги сўз ифодалаган тушунчаларнинг таъриф - тавсифини бериш.

25. Сўз аниқланган тушунчанинг белгиси, хусусияти, вазифаси, шунингдек, ўқувчиларнинг унга нисбатан муносабати баёни.

26. Монолог - ҳодиса, воқеаларни санаб ўтиш ва уларнинг таснифи.

27. Таркибда янги сўз қўлланган, ҳикоятлар, мақоллар, айтишувлар шарҳи.

28. Берилган ҳолат тўғрисида маълум сўзлар воситасида ҳикоя тузиш.

29. Матнда изоҳланган ёки ҳаётий тажрибада учрайдиган воқеаларни баён қилиш.

30. Турли хил далилларни (шахсий тажрибада, матнларда учрайдиган) умумлаштириш ва баҳолаш монолоғи.

31. Илғари берилган фикрни, тезисни исбот этишга йўналтирилган монолоғ.

32. Суҳбатдош фикрини ўзгартириш ва келажак фаолиятга ундаш монолоғи.

33. Машқларнинг умумий тавсифий мезонлари монолоғик нутқни ташкил қилувчи омил ва воситалар умумийлиғи билан боғлиқ (бу ерда, асосан, режа, бажариш усули намуналари, таянч сўзлар, тилга алоқаси бўлмаган белгилар): сўз қўллашни аниқлаш усуллари: умумий дастур, йўлланма, қўлланилувчи сўзлар рўйхати ёки лексиканинг муайян тоифаси, мавзулар, сюжет, ҳолат билан боғлиқ бўлган луғавий бирликлардир.

Кўзатиш ва тадқиқотларимиз қўйидаги хулосага олиб келади:

1. Лексик машқларни амалий мақсадга мувофиқ тарзда таснифлаш учун қўл келадиган асосий мезонлар аниқланди ва тизимлаштирилди. Ушбу натижасида лексик машқларнинг таснифини беришда биз олти кўринишдаги мезонларни асос қилиб олдик. Нутқий фаолият шакли, машқларнинг сўз "аспекти" ("жиҳати")га йўналтирилганлиғи, сўз алоқаларининг шаклланишига қаратилганлиғи, машқларнинг матнга алоқадор бўлиш ёки бўлмаслиғи, машқларнинг коммуникативлик даражаси ҳамда уларни тузилиш усуллари ва йўллари эслатилган асосий 6 мезон.

2. Ҳар бир лексик машқнинг ташқи шаклий кўриниши ва "ички" таркибий белгиларига нисбатан таҳлил қилиш ва гуруҳлаш лозимлиғи тасдиқланди. Лексик машқлар турларини танлаб олишда уларнинг ташқи тузилиши албатта асосий кўрсаткич бўлиб хизмат қилади, бироқ ушбу ҳолатда танланган машқларнинг юзага келадиган лексик кўникма мундарижасига мос келишига ҳам эътиборни қаратиш керак бўлади. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда ушбу бобда лексик машқларнинг катта ва кичик гуруҳлари келтирилиб, улар тузилишига батафсил изоҳ берилди.

АДЕКВАТ ЛЕКСИК МАШҚЛАРНИ САРАЛАШ ВА ЧЕТ ТИЛИ ТАЪЛИМИДА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Тадқиқот аввалида айтилган назарий фикрлар ва улар асосида юзага келадиган қоидалар керакли лексик машқлар мажмуасини яратишга имкон беради. Бироқ, муайян гуруҳ сўзлар ёки алоҳида сўзни ўзлаштиришда, шубҳасиз, барча турдаги анъанавий машқларга эҳтиёж йўқ. Шунинг учун ишлаб чиқилган назарий қоидаларни амалиётга тадбиқ этишда қўйилган талабга тўлиғича жавоб берадиган машқлардан танлаш муҳим аҳамият касб этади.

Масала ечимининг мушкуллиги шундаки, бир томондан, ўрганилаётган лексиканинг ўзи мазмуни ва шакл жиҳатидан хилма - хилдир ва уларнинг ҳар бири алоҳида ҳолатда машқларнинг миқдори ва танловига таъсири бўлади, бошқа томондан эса, машқ танлашнинг миқдор ва сифат кўрсаткичи ўқитиш шарт - шароитига боғлиқ. Бунда, энг аввало, ажратилган ўқув соатлари миқдоридан келиб чиқиш лозим бўлади.

Машқларни танлашда, бундан (лексиканинг ўзига хос хусусияти ва ўқитиш шарт-шароити), ташқари, лексик материални танлаш, ўқув жараёнида ўқувчиларнинг лўғат бойлигини оширишса қизиқишлар ўстириш ҳамда синфдаги ўқувчиларнинг билим даражасининг тенглиги каби омиллар ҳам таъсир кўрсатади.

Фикримизча, методик муаммоларни ечишда систем структурал услубиёт андозаларидан фойдаланиб, ҳамда юқорида эслатилган фикрларни ҳисобга олган ҳолда талаб қилинаётган лексик машқлар мажмуасини ажратил мақсалга мувофиқдир.

Ушбу қоидаларнинг асосий моҳияти ўқитувчи ва ўқувчига ҳар бир алоҳида вазиятда муайян сўз гуруҳи ёки алоҳида лексик бирликни, сўзларни жадал ўзлаштириш ва қўллашни таъминловчи машқлардан фойдаланиш имконини беради.

Шу нуқтаи назардан кейинги қисмларида бундай машқлар танлови қоидалари келтирилади ва асосланади ҳамда уларнинг ўқиш жараёнидаги самарадорлиги текширилади.

АДЕКВАТ ЛЕКСИК МАШҚЛАРНИ САРАЛАШ ҚОИДАЛАРИ

Кейинги изоҳларни ойдинлаштириш учун "танлаш" (танлов) тушунчаси талқинига аниқлик киритиш зарур. "Лексик машқларни танлаш" деганда машқларнинг турларини, гуруҳларини, хилларини ажратиш (танлашнинг сифат томони), машқлар миқдори ва ҳажмини аниқлаш (миқдор жиҳати) ва машқларни ўқув жараёнининг босқич ва қисмлари буйича тақсимлаш (танлашнинг ташкилий томони) тушунилади. Тавсия этилаётган қоидалар танланаётган машқларнинг сифат ва миқдори кўрсаткичларига нисбатан, шунингдек, уларнинг хорижий тил ўргатишда тутган ўрнига нисбатан фарқлаш ва бевосита амалиётда қўллаш йўллари билан белгилаш учун хизмат қилиши кўзда тутилади.

СИФАТ КЎРСАТКИЧЛАРИГА КЎРА ЛЕКСИК МАШҚЛАРНИ САРАЛАШ ҚОИДАЛАРИ

Тадқиқотларимизда режалаштирилган мақсадга мувофиқ, мазкур қисмда, юқори босқичда, яъни битирувчи синфларда фойдаланиладиган машқларни танлаш қоидалари ҳақида тўхталсак.

Маълумки, юқори синфларда чет тили учун ажратилган ҳафталик соатлар ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ва ақлий қобилиятларига жуда мосдир.

Шу туфайли намуна учун X синфда бажариладиган машқларга асосий эътиборни қаратамиз. Бу ўринда яна бир муҳим масалага эътибор бериш лозим бўлади. Бу масала ҳозирги ўқув-методик тизимида янги лексика сифатида берилаётган бирликларни қай даражада ўзлаштириш талаб қилиниши билан боғлиқ. Бошқача айтганда, лексика устида ишлашда уни тўлиғича экспрессив нутқий фаолиятда қўлланишини таъминлайдиган даражада ўзлаштириш лозимми ёки актив ва пассив лугаг бойлиги сифатида ўзлаштириш йўллари билан керакми, деган савол тутилади.

Таъкидлаш жоизки, ушбу масаланинг ечими бирмунча мураккабдир, чунки у методиканинг таянч муаммоларидан ҳисобланган тил материални ўзлаштириш даражаси ва савиясини аниқлаш ҳамда тил ўзлаштиришда лексикани қўллаш даражаси билан муқобиллаштириш муаммосини ҳал

қилинишини талаб қилади.

Маълумки рецептив-репродуктив, яъни андоза асосида эса қолишни таъминлаш усуллариининг танқидчилари 1954 йилдаёқ лексикани бир қолишда ўрганишда машқларнинг бир қисми хотирадаги материални қайта ишлатишни талаб қилиши лозим эканлигини таъкидлаган эдилар. Бунда ушбу лексиканинг оғзаки нутқ машқлари тарқибига киритилиши назарда тутилган эди.

Шундан сўнг, ушбу фикр пасив лексикани ўзлаштиришда репродуктив машқларнинг улуши ва ўрнини аниқлаштиришга уринаётган бошқа методистлар томонидан янада ойдинлаштирилди. Уларнинг фикрича ушбу масалаларни ечилиши лексиканинг қайси манзута алоқадорлиги, ўқиғиш шароити, ўқувчининг ақлий қобилият даражаси ва ўрганилувчи лексика хусусиятига кўра ўқувчиларнинг тил тайёргарлигини эътиборга олиш кабилар билан боғлиқ эканлиги таъкидланди. Ўқувчиларнинг ўз лугат бойлигининг жуда ҳам кам қисмини фаол қулай олишлиги ва сўзларнинг ўзаро боғлиқликларини тушунамасликлари рецептив ўсўда катта миқдордаги сўз бойлигидан фойдаланиш имконини бермайди. Шу сабабли мактаб дастурига киритилган лексикани, унинг оғзаки нутқда қўлланишини талаб қиладиган нутқни машқлар воситасида ўзлаштирилиши шартлиги ҳақидаги таклиф юзага келди. Фақатгина байналмилал ва ясама сўзларгина рецептив усулда ўзлаштирилиши мумкин. Олтмишинчи йилларгача ҳукмрон бўлган ушбу фикрга сўнги тадқиқотлар муайян аниқликлар киритди. Г. В. Рогова лексикани оддий эса сақлаш ва қайта қўллаш қобилияти асосида ўзлаштиришни ва шунга мувофиқ ўқувчиларнинг хорижий тил лугат бойлигини дифференциялаш ва уларни машғулотлар бўйича тақсимлашни таклиф қилди. Бу лексикани фаол ўзлаштиришга фарқли ёндашиш имкониятини яратди. Сўзни ва матнни фақатгина тушуниб етиш учун лексиканинг қисман фаоллашуви етарли бўлиб, бу билан қайта қўллаш (репродуктив) усулининг устун томонлари ҳам тасдиқланди.

Бу масалага кейинги аниқликни С.К.Жбанова киритди. Унинг тадқиқотларида таъкидланишича пасив лексиканинг фаоллашуви бир тилли оғзаки нутқ машқларда ҳам рўй бериши мумкин, лекин бунда янги сўз она тилига таржима қилиш топшириғи воситасида киритилади, натижада, микротаржима стереотипи юзага келади. Шу билан бир

қаторда, Г. И. Иткис асосан инглиз тилида таниш ўзак ва негизлардан ясалган лексемаларнинг нутқда фаоллашувини инкор қилиб бўлмаслигини таъкидлади. Бу турдаги лексиканинг фаоллашуви, айниқса, инглиз тилида енгил кўчиши маълумдир. Б. А. Липидус улбу муаммо бўйича тадқиқотларни давом эттириб, ўқитиш методикасига "просентив лексика" тушунчасини киритади ва бу гуруҳга рецептив нутқда ишлатилиш даражасига кўра фарқланадиган ва продуктив лексик бирликларни киритишни таклиф қилди. Шу гуруҳга қисман фаоллашадиган ва хусусан оғзаки нутқда кам қўлланиладиган, лекин ёзма матнда тез - тез учрайдиган бирликлар ҳам киритилади.

Демак, ўқувчиларнинг узлуксиз таълимнинг қўйи босқичида тўплаган лугат бойлигидаги сўзлардан фойдаланиб уларни нутқда қўлай олиш даражасига кўра рецептив, репродуктив ва продуктив туркумларига бўлиш лозимми, деган саволга жавоб топиш асосий масаладир.

Узлуксиз таълимнинг иккинчи босқичида ўрганилаётган лексикани рецептив ва продуктив турларига ажратиш мақсадга унчалик мувофиқ эмас, чунки бу босқичда ўқувчилар унчалик катта бўлмаган лугат бойлигига эгадир. Шунинг учун лексикани ўзлаштиришда бир тилли нутқий мақдлар ва она тилидан таржима асосий ўринни эгаллайди. Лексикани ўқитиш борасида тавсия қилинаётган тамоёилга биноян турли туркумдаги эса сақлашни талаб қилувчи машқларнинг барчаси ҳам ўзига мос равишда продуктивликка эга. Бу борада рецептив машқлар продуктивлигини ҳам унутмаслик керак, зеро, таркибида ўзлаштирилаётган сўз бўлган гапни эшитиб тушуниб олиш, алоҳида ажратилган сўзни она тилига таржима қилиш, матндаги сўзни таржима қилиш каби машқлар самараси ҳаммага маълум. Баён этилган фикрлар асосида кўнидаги умумий хулосаларга келиши мумкин:

Узлуксиз таълимнинг иккинчи босқичида қўлланиладиган лексик машқлар мезонларини ишлаб чиқиш учун, бу синфларда янги лексикани фаол лугат бойлиги сифатида туркумласакда, асосий эътиборни репродуктив-машқлар, бир тили ва икки тилли машқларга қаратиш мақсадга мувофиқдир.

Бу ўринда ўқувчиларнинг ёш ва психологик хусусиятларини инобатга олиш ҳам муҳимдир.

Ўрта бугин синфларида чет тили учун ажратилган

ҳафталик соатлар миқдори ҳозирча жуда ҳам кам (3 соат) бўлиб, дарслар ўртасидаги вақт узилиши ҳамда кам миқдордаги нутқий амалиёт фаннинг ўзлаштиришда табиий қийинчиликлар туғдирмоқда. Ўқувчиларнинг бошқа фаоллар ҳисобидан жуда ҳам бандлиги сабабли, унга бериладиган вазифа ҳажмини кўпайтириш ҳам кутилган натижаларни бермапти; одатда ўқувчилар уй топширигини дарсдан бир кун олдин бажаришади ва бунга бор - йўғи 30 - 40 минут вақт сарфлашади. Бундай шароитда чет тилини ўзлаштириш субъектив факторга, яъни ўқувчининг физиопсихологик хусусиятлари аниқловчи омилга айланади.

Маълумки, таълим жараёнининг самарадорлиги ўқувчиларни маълум фаолиятга ундовчи, уларни ушбу фаолиятни бажаришга қизиқтирувчи мотив, яъни бажарилаётган иш натижасидан манфаатдорлигига бевосита боғлиқдир. Шу сабабли лексик машқларни танлашда субъектив омилларни инобатга олиш зарур. Бундан ташқари, ушбу танловда тил ўрганувчи ўқувчининг ёши билан боғлиқ бўлган фикрлаш, тафаккур, эслаб қолиш қобилитидаги фарқлар ҳам албатта ҳисобга олинади.

Илмий адабиётларда ҳар бир ёш гуруҳида шаклланувчи психологик хусусиятлар орасида ўқувчининг барча психологик сифатларини шаклланиш заминида турувчи асосий белгиловчи боғланиш тугунларини фарқлашнинг муҳим услубий аҳамият касб этишлиги қайд қилиб келинмоқда:

1) Узлуксиз таълимнинг иккинчи босқичида ўқувчиларнинг чет тили ўрганишида ўзлаштирилаётган ўқув материалига ва бажарилаётган ўқув фаолиятига нисбатан бўлган шахсий манфаатдорлик ва қизиқиш даражасига катта эътибор берилади;

2) фикрлаш хотирани ривожлантиришда, етакчи ўрин эгаллаши, яъни мантиқий хотирада сақлаб қолишнинг механик ёдландан устуворлиги таъкидланади.

В.А.Крутецкийнинг таъкидлашича, айтилганлар қаторига диққатни шакллантириш ва такомиллаштиришнинг ўзига ҳос хусусиятларини ҳам киритиш лозим. Бу хусусият ўқувчиларнинг ўқув материални аҳамиятини, унинг амалий натижасини баҳолашда ўз аксини топади. Ўқув материалининг аҳамиятини тушуниган ўқувчи уни ўзлаштиришга фаол киришади.

Агар ўқув материали унчалик зарурдек туюлмаса, унга

бўлган муносабат кучсизланади.

Айни шу хилдаги психологик хусусиятлар асосида ўқувчининг хорижий лексикани ўзлаштиришда қўл келадиган мантиқий асосланган ўқув фаолияти юзга келади.

Узлуксиз таълимнинг иккинчи босқич ўқувчилари томонидан лексикани ўзлаштиришда ўзларининг билимлар бир тизимга солишга уринишлари муҳимдир. Ўзлаштирилган билимларни маълум бир тизимга солишга интилиш кўникмасини шакллантиришнинг таълим жараёнида тўтган ўрнига алоҳида эътибор бериш лозимлиги бундан анча илгари руҳшунос Фестингар ва бошқа олимлар томонидан алоҳида таъкидланган.

Ҳақиқатдан ҳам, ўқувчилар ўзлари ўзлаштирган билимлар миқдоридан ҳажмидан, яъни воқеа-ҳодисалар тўғрисидаги маълумотлардан, тўлиғича қониқмайдилар ва ўз билимлар доирасини кенгайтириш, тўлдириш ва тартибга солиш эҳтиёжини сезадилар.

Билдирилган фикрлардан икки муҳим хулосага келиш мумкин: ўқув материали талаб қилинган даражада тўлиқ, барча керакли маълумотлар қамраган ҳолда берилиши лозим; ўқувчиларнинг ўқув фаолияти эса уларнинг тўлиқ ва тизимлашган маълумот олишига йўналтирилиши керак.

Шундай қилиб, лексик машқлар танлашнинг самарадорлиги ва уларни бажариш услубларининг самарадорлигига, ўқувчининг ўрганилаётган материалга нисбатан шахсий қизиқиши мавжудлигига, ўқув жараёнида мантиқий фикрлаш қобилиятининг барча имкониятларини ҳаракатга келтиришга, ҳамда ўзлаштириладиган билимининг тўлиқлигича интилишини шакллантириш билан боғлиқдир.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, бу ижобий йўналишларнинг таъсири фақат ўқувчига нисбатан қўйилган талаб кучайтирилса ва унда билим олишга эҳтиёж ва маъсулият ҳиссиёти ошгандагина сезарли даражада намоён бўлади. Демак, машқлар мазмуни бажариладиган лисоний топшириқлар билан мослаштирилиши керак. Бу эса, машқларни тузишда аниқ мақсадни режалантирилишини тақозо қилади, ва бу талаб лексикага ўргатиш жараёнининг барча босқичларида асосий ўринни эгаллайди.

Агар бажариладиган машқ масалан, янги сўзлар қўлланилаётган матни ўзлаштиришни кўзда тутса, унда олдин бажарилган лексик машқлар қўйидаги характерда бўладилар: асосий лексик бирликлар рўйхатини тузиш;

қисқартирилган матъ таркибда бўш қолдирилган сўзлар ўрнини тўлғазиш; она тилидаги сўзнинг хорижий муқобилини эслаш; матндаги мураккаб таркибли лексик бирликдан иборат гапларни ёдан айтиб бериш.

Бу турдаги машқларнинг барчаси аниқ топшириқли, шунинг учун ҳам улар заминда ўқувчиларда келгуси машғулотларни бажаришга шахсий қизиқиш ўйғонади ва улар тайёргарлик босқичини ўтайдилар.

Лексик машқлар лугат материали тўлиқ тизимлашган бўлиши шарт, шу сабабли лексик гуруҳланиш илгари ўзлаштирилган ҳамда янги сўзларни ўз ичига олади. Ишлатилаётган сўзнинг барча турдаги боғлиқликларини очиб бериш керак ва машқлар изчиллик билан ўқувчи хотирасида категорил ҳам ассоциатив алоқалар мажмуасини, тематик, синоним, антоним гуруҳларни шакллантиришга йўналтирилган бўлиши керак.

Ўқувчиларда мантиқий фаолият натижасида лексика устида мустақил ишлаш кўникмасини ҳосил қилиш ҳам алоҳида ўрин тутади. Шу мақсадда мустақил равишда турли асосдаги лексик гуруҳларга ажратиш топшириқлари бажарилади.

Ўқувчиларда турли хилдаги мантиқий услубларни қўллаш йўли билан лексика устида мустақил ишлаш кўникмасини ҳосил қилдириш муҳим аҳамият касб этади. Ушбу мақсад учун қўйидаги мезонлар асосида сўзларни мустақил равишда гуруҳлаш машғулотлари уюштирилади: маълум гуруҳдаги сўзларни жавобда қўллашни талаб қилувчи саволлар тузиш; таянч лексика қаторларини ажратини; сўз семантик алоқалари харитасини тузиш ва босиқалар. Ушбу кўрсатмалар машқларни бажариш тартиби ва йўлларини белгилаб беради. Кўрсатилган ҳодиса яна бир ҳолат билан боғлиқ эканлигини унутмаслигимиз лозим, яъни дарс ҳисобида лугат учун жуда ҳам кам миқдорда нақт ажратилганлиги сабабли, ўзлаштирилган лексикани такрорлашга кам вақт қолади. Бу, албатта, лексика устида ишлашни жадаллаштиришни талаб қилади. Бундан яна шу нарса тасдиқланадиги, юқори босқич дарсларида лексик бирликларнинг ўзаро боғлиқлик даражасига алоҳида аҳамият берилиши уларни самарали ўзлаштирилишига олиб келиши мумкин.

Янги мавзулар олдинги мавзуларни давом эттирса, ҳар бир янги дарсда ўзлаштирилган лексикани илгари

ўрганилган лексика билан боғловчи машқлардан фойдаланиш имкониятини беради. Дарслиқда бу хилдаги боғлиқлик бўлмаса ёки у кам даражада бўлса, бу камчиликни лексиканинг тематик қаторларини тузиш машғулотири воситасида тўддириш мумкин. Лексик машқлар танлашда бу боғлиқликни унутмаслик лозим. Бундан ташқари, дарслиқлар тузишни ягона муаллифлар жамоасига топшириш ҳам яхши натижа беради, деган фикрдамиз.

Амалий тажриба шуни кўрсатадики, инглиз тили луғат таркибини ўргатишни режалаштираётган ўқитувчига ёки услубиётчига ўқув жараёнида лексикани ўргатиш ёки унинг бошқа бирор қисми билан алоҳида ишлашга тўтти келмайди. Асосий эътибор ўқув чорағига мўлжалланган материални режалаштиришга берилади. Шу сабабли, ўқувчи вақт бюджетининг асосий қисми бўлган чораклар бўйича лексикани ўргатишни режалаштириш эҳтиёжи туғилади. Демак, ҳар бир чорак мобайнида киритиладиган янги лексикани ўзлаштириш ва олдинги босқичларда берилган лексикани такрорлашни уйғунлаштириш ҳамда шу материал доирасидаги машғулотларни тартибга солиш муаммоси пайдо бўлади. Шу билан бир қаторда режалаштириш жараёнида муайян чоракда киритиладиган сўзлар билан ишлашни наъбатдаги чоракда келажакда давом эттириш масаласи ҳам назардан четда қолмаслиги керак. Дарҳақиқат, олдин ўзлаштирилган сўзлар устида ишлашни давом эттириш лозимлигини ҳеч ким инкор қилмайди, лекин, ушбу муаммо кўпинча кейинги чораклар иш режаси тизимида ўз аксини топмайди. Шу сабабли, алоҳида олинган чорак жараёнида киритиладиган ва такрорланаётган лексикани ўргатишга доир фикр - мулоҳазаларни билдиришга ҳаракат қиламиз.

Буни қўйидагича шарҳлаш мумкин. Янги лексикага ўргатиш ва уларни такрорлаш, шу мақсадга мос келадиган машқлар тизимини танлаш ҳар бир чорак доирасида алоҳида-алоҳида режалаштирилиб бажарилади. Шунинг учун ҳам ҳар бир чоракда ўзлаштириладиган янги сўзлар ва олдин ўзлаштирилган лексика рўйхати кўрсатма сифатида берилади. Одатда бу рўйхатнинг биринчи қисми (янги сўзлар) дарслиқда келтирилган бўлади, аммо, такрорланиши лозим бўлган сўзлар рўйхатини эса айрим махсус мезонлар асосида тузиш талаб қилинади. Улардан айримларини эслатиб ўтамиз. Чоракка мўлжалланган ўқув материалда янги лексика матнлар орқали киритилиши барчага маълум. Аммо, ўқини

учун берилаётган матнда такрорланаётган лексикани фақатгина ўқиш учунгина бериш билан чегараланиб қолмаслик керак, уларнинг лексик машқлар таркибида такрорланишигина ўқишга - ўргатиш самарадорлигини ўргатади.

Махсус тажрибаларда аниқланишича, лексиканинг матнда ҳатто уч-тўрт марта қўлланиши ҳам, уни кейинги дарсларда бериладиган ўқиш матнида тушунарли бўлишини таъминламайди. Демак, чорак давомида такрорланиши мўлжалланаётган лексика албатта, махсус, иложи борица, фаол машқлар таркибида такрорланиши лозим.

Машқлар танлаш навбагдаги қондаси "сифатли танлов талаби", деб аталади. Юқори босқичда ҳатто кучсиз ўқувчилар томонидан ҳам бажариш имконини берадиган машқлар тизимини тузишни талаб қилади.

Бинобарин, икки дарс давомида 15 лексик бирликдан иборат сўзларни ўзлаштириш учун қўйидаги турдаги машқлар талаб қилинади:

-ўқиш жараёнида янги сўзларни ажратиш;

-таркибида янги сўзлар бўлган ибораларни эшитиб англаш;

-сўзларнинг фонетик таркибининг таҳлил қисми;

-сўзларни лугат дафғарчасига киритиш ва транскрипциясини ёзиш;

-сўзларни инглиз тилидан ўзбекчага таржима қилиш воситасида ёд олиш;

-берилган намунага қараб янги сўзлар иштирокида гап тузиш;

-матнда бўш қолдирилган янги сўзлар ўрнини тўлғазиш;

-нуқталар ўрнини ёрдамчи сўзлар (предлоглар) билан тўлғазиш;

-матн доирасида тузилган саволларга жавоб бериш;

-асосий матнга мазмунан мос келадиган қўшимча матнни она тилидан инглиз тилига таржима қилиш;

-режа асосида матнни ҳикоя қилиб бериш;

-диалоглар тузиш ва ёд олиш.

Иккиланмасдан айтиш мумкинки келтирилган, албатта бажариладиган машқлар тўпламида юқори синф ўқувчиларини меъёрлашган шароитда инглиз тили лексикасига ўргатишнинг барча асосий тамойиллари ўрин топган. Ушбу фикрни исботлашга ҳаракат қиламиз.

Лексикани матн воситасида киритиш, асосий эътиборни

матн мазмуни доирасида тузилган машқлар орқали янги лексикани қўллашга қаратиш, лексика устида ишлашни нутқий малакаларни такомиллаштириш мақсади билан мослашув тамойили асосида амалга оширилади. Таъқидлаш жоизки лексика ўргатиш машқлари нутқий малакани ўстириш машқлари билан тўлиғича қоришиб кетмайди, чунки, янги лексикани махсус мақсадли машқлар таркибида қўллаш режаси ҳам мавжуд.

Келтирилган машқ турлари ва тизими сўзларнинг ўзаро мослашувини, гап структурасини асосий турлари бўйича кўникма ва малакалар шакллантиришга олиб келади. Пировард натижада фаол такрорланувчи сўзлар қатори шаклланади.

МИҚДОР КЎРСАТКИЧЛАРИГА КЎРА ЛЕКСИК МАШҚЛАРНИ САРАЛАШ ҚОЙДАЛАРИ

Кейинги йилларда бир дарсда киритиладиган янги сўзларнинг ўргача миқдори ва улар билан бирга илгари ўзлаштирилган сўзлар миқдорини аниқлашга ҳаракат қилинмоқда. Бошланғич ва ўрта ёшдаги ўқувчилар бир дарсда ўргача учтадан кўп лексик birlik ўзлаштирмасликлари қайд этилган. Бу шундан далолат берадики, қайсидир дарсда 12 та birlik киритилган бўлса, қоидага мувофиқ кейинги уч дарсда янги сўзлар бўлмаслиги лозим. Гап шундаки, ҳафта мобайнида ўтказиладиган кам миқдордаги ўқув соатлари давомида шунчалик кўп топшириқларни бажаришга тўғри келадигани, юқорида берилган ўргача кўрсаткичини асосли, деб тан олиш амри маҳолдир. Ишнинг тахминий натижасини ўргача 1,5-2 рақамлари билан белгиласак (яъни, бир дарсда шў миқдордаги янги сўзлар ўзлаштирилиши мумкин), бир ўқув йилида 50 - 70 янги сўз ва, шунга мувофиқ, 1-чорақда 20 янги сўз, иккинчисида-15, учинчисида-29 ва тўртинчисида-15 янги сўз ўзлаштиришга эришилади. Ушбу миқдорлар, албатта, нисбатан олинмоқда, лекин, улар ўзлаштирилиши лозим бўлган миқдорини акс эттиради.

Аммо фаол такрорланувчи лексик birlikлар миқдорини аниқлаш гўтрисида ҳалигача бир фикрга келинмаган. Масалан, А.А.Ортиқовнинг, X - XI синфларда ўтказган таҳлилига биноан, ўргача шароитда, яъни синфнинг эллик фоизи кучсиз ўқувчилар бўлганда, бир дарсда мукамал

такрорланиши мумкин бўлган сўзлар миқдори 3 - 4 дан ошмаслигини аниқлади.

Бу муаллифнинг таъкидлашича, изчил такрорлаш учун шундай сўзларни танлаш зарурки, бунда сўзлар муайян чоракдаги мавзулар бўйича ўқувчи нутқида камида ҳар иккинчи дарсда икки мартаба ўқувчи нутқида қўлланиши зарур. Бундан ташқари, чорак давомида муайян сўзларни такрорлаш лексик машқлар таркибига камида 4 - 5 марта киритиш таклиф этилади. Шундай қилиб, биринчи чоракда 40 сўзни, иккинчида 30, шунга мусофик, учинчи ва тўртинчи чоракда 30 сўзни такрорлаш мумкин. Натижада ўқувчи йил давомида асосли такрорлаш натижасида 150 сўзни ўзлаштириб, матнда тушуниши, алоҳида келганда она тилидан инглиз тилига таржима қилиши, нутқий мулоқот таркибида эркин ишлага олиши мумкин бўлади. Бу масалага оид тадқиқот ўтказган Л. Ф. Сулова хорижий тил факультатив ўрганиладиган олий ўқув юрталари шароитида бошқача вазият юзага келишини қайд қилади. У келтирган хулосалардан бири биз учун ҳам муҳимдир: муаллиф янги лексика таълимнинг энг бошдан киритилаётган нутқ машқларда ҳам илгари ўтилган лексика билан мувофиқлашиб, бирикиб келиши лозим, деб ҳисоблайди. У такрорлашнинг икки даражасини фарқлашни лозим топади:

1. Янги лексикани фаол-мустаҳкам такрорлаш;
2. юқори-андозали такрорлаш (Сулова 1989, 3-24).

Бизнингча, ушбу хулосалар умумтаълим мактаблари учун ҳам мувофиқдир, ҳамда улар амалиётга тадбиқ этилса, такрорланаётган сўзлар миқдори бирмунча кўпайган бўлади.

СЎЗЛАРНИНГ ТЕМАТИК ГУРУҲЛАНИШ ХУСУСИЯТИГА КЎРА ЛЕКСИК МАШҚЛАРНИ САРАЛАШ ҚОИДАЛАРИ

Лексикани ўзлаштиришнинг самарадорлиги унинг қайдай усулда тақдим этилиши билан боғлиқдир. Ўзлаштирилган лексик материалнинг мустаҳкам ўзлаштирилиши унинг тизимлаштирилиши ва тақсимланиши даражаси билан белгиланади. Янги ва такрорланувчи лексикани тизимлаштириш бўйича бир қатор аниқ тавсияларни бериш мумкин. Қўйида уларнинг айримлари келтирилади:

1. Киритилаётган янги сўзлар мажмуасини алоҳида гуруҳларга бўлиш лозим; бунда ҳар бир гуруҳ муайян манзуга оидлиги билан фарқланади. Масалан, Travelling мавзуси бўйича жами 30 лексик бирлик апрофида сўз киритилиши режалаштирилган бўлса, уларни қўлдангича мақсадга мувофиқдир: саёҳат турлари-8 бирлик, саёҳат турлари ҳақида фикр-6 бирлик, транспорт воситасини қиёсий тезлиги-5 бирлик, темирйўл транспорти (поезд ва вагонлар баёни)-6 бирлик, чилгаларни олиш ва буюмларни жойлаштириш-5 бирлик ва ҳақозо:

Юқорида айтилганлардан шу нарса маълум бўладики, ҳар бир сўз гуруҳи кичик манзулар ёки мавзу бўлакларига мансуб ва улар изчиллик билан гуруҳлар таркибида ва кетма-кет мавзулар доирасида киритилиши ва ўзлаштирилиши мумкин.

Фаол такрорлаш учун, биринчи навбатда, ўрганилаётган мавзу билан боғлиқ ва мавзудаги янги сўзлар билан осон бирикадиган лексик бирликлар танлаб олинади. Шундай қилиб, фаол ва асосли такрорлаш учун 40 лексик бирликни London мавзуси доирасида танлаш ва уларни мавзу бўлакларига алоқадорлигига нисбатан тақсимлаш мумкин. Бундай лексик бирликлар одагда, нисбатан кўпроқ қўлланилувчи сўзлар ҳисобланади ва улар гаплар таркибини ўзлаштириш учун самарали омил бўлиб хизмат қиладилар. Шунинг учун уларни танлаш унчалик мураккаб эмас. Масалан, visit сўзи London мавзусининг барча бўлакларида такрорланувчи сўзлар каторига киритилиши мумкин, чунки, Лондоннинг ҳар қайси қисмига ташриф буюриш мумкин. Демак, ҳар бир мавзуча бўйича икки хил рўйхат тузиш мумкин: биринчиси янги сўзлар ва сўз алоқасининг асосий турларини ифодаловчи сўзлар рўйхатини тузиш мумкин. Иккинчи рўйхатга эса фаол такрорланувчи сўзлар киритилади. Бунда такрорланувчи сўзларнинг ўзаро ва янги сўзлар билан алоқаси алоҳида таъкидланади. Ана шу мақсадлар учун ҳар бир такрорланувчи сўзга уни қўлланилиши ҳақида қисқача изоҳ берилади ва шу йўсида маълум даражада мавзу мазмунини ўзлаштиришга эътибор қаратилади.

2. Алоҳида, мавзу доирасига кириши қийин бўлган лексик бирликларни танлаш ва такрорлашда айрим қийинчиликлар юзага келади, бироқ лекин улар юқори коммуникатив қийматга эга эканлиги сабабли, фаол

такрорлашга мажбурмиз. Бу, энг аввало, ҳолат равишлари: *always, often, usually, sometimes ёки seldom, already, now, soon, not yet, шунингдек quickly, slowly* каби равиш ва сифатларга ва бошқа сўз туркумларига қарашли лексемаларга алоқадордир.

Бундай сўзларни ўзлаштирганда муҳим бир қоидага риоя қилиш лозим, яъни уларни ҳеч қачон алоҳида такрорламасдан, ҳамма вақт семантик жиҳатдан бир турдаги қаторга киритиш ва уни ёппасига барчасини такрорлаш лозим. Баъзан бундай қаторларни маъно боғлиқлигига кўра эмас, балки ташқи тузилиш ўхшашлигига кўра ҳам фарқлаш мумкин. Масалан, ўқувчи *to be afraid, to be sorry, to be tired* каби феъл ибораларини эсда сақлашда қийналади. Гарчи бу феъл бирикмалари семантик жиҳатдан турли хил бўлсада, ташқи тузилишининг бир хиллиги уларни бир қаторда такрорлаш ва қўллаш имконини беради.

Умуман ўзлаштириш давомида янги, такрорланувчи лексикани қўллашда рўйхат қаторини тўлгазиб бориш лозим. Масалан, рўйхатда *summer* сўзи бўлса, бунда *spring, autumn, winter* сўзларини киритиб бориш, агар *rain* бўлса, *snow, ice* каби сўзлар билан тўлдириш талаб қилинади.

Г.В.Рогованинг кўрсатишича, лексик бирликлар миқдорининг бундай кўпайтирилиши ўзлаштиришга тўсқинлик қилмай, балки хотирада сақлашни таъминлайди. Демак, лексикани танлашда (янги, такрорий) якка сўз танлашдан қочиш ва ҳар бир лексик бирликни бошқа ўхшаш лексема билан боғлашга ҳаракат қилиш керак.

Шундай қилиб, янги ва такрорий сўзлар рўйхати икки асосий мезон синтагматик сўзларни ажратиш ва парадигматик қаторларни ажратиш мезони воситасида бажарилади. Мавзуча доирасидаги такрорий сўзлар танлови уларнинг синтагматик белгиларига нисбатан ўтказилса, мавзудан ташқари сўзлар эса уларнинг парадигматик белгилари асосида ўтказилади.

Шундай қилиб, парадигматик қаторига бир қатор маишқлар берилса ва уларга қўшимча равишда, такрорлаш имкониятларидан тўлиқ фойдаланилса, бир неча мавзулар доирасида ушбу парадигмадаги сўзларнинг фаол такрорланиши тўлиғича таъмин этилади.

Биз махсус янги ва такрорланувчи сўзлар рўйхатини тузиш агрофида батафсил мулоҳаза юритдик, чувики бу керакли лексик маишқлар танлаш йўллариини белгилаб беради.

Методик жиҳатдан тўғри тақсимланган рўйхатга эга бўлган ҳолда ва ҳар қандай кичик мавзуларга оид сўзларнинг бир-бири билан ўзаро алоқасини ҳисобга олган ҳолда машқларни танлашнинг кейинги қоидасини изоҳлашга киришиш мумкин.

Лексикани ўргагиш тамойилларидан бири бутун бир гуруҳ сўзлари устида ишлашни албатта алоҳида сўзларни ўзлаштириш билан боғлаб олиб боришни тақоза қилади. Бундан лексик машқларнинг мувофиқ объектини аниқлаш зарурияти келиб чиқади. Бирор бир мавзуга оид сўзларни муайян семантик, тематик умумийлик мезони асосида катта - кичик мажмуаларга ажратиш лозим. Ана шу мажмуалар ичда биргаликда ўзлаштирилиши лозим бўлган сўзлар гуруҳини фарқланади. Бундай гуруҳлар кичик ва катта бўлиши мумкин, кичик гуруҳ 2-4, каттаси эса 5 ва ундан ортиқ сўзлардан иборат бўлади. Бундан ташқари, алоҳида ўзлаштириш учун ҳам сўзлар танланади. Бундай усулдаги дастлабки тақсимот машқлар танлашда зарурдир, чунки бирорта ҳам машқни, унда қайси кўринишдаги ва қандай миқдордаги материал билан иш олиб борилишини аниқламасдан туриб, ўқув қўлланмасига киритиб бўлмайди. Мазкур қоидадан янада конкретлаштириш мақсадида алоҳида ўзлаштирувчи ва гуруҳ доирасида киритилувчи сўзларни танлаш мезони ҳақида тўхтаб ўтиш лозим. Бунда олдиндан лексикани ўзлаштириш машқлари учун ажратилиши мумкин бўлган вақт меъёрини ҳам аниқлаб олиш лозим бўлади. Бу масалани ижобий ҳал этилишига ўқитиш шароитлари, мавзу таркиби, ўзлаштирилувчи лексик бирликларнинг типологик хусусиятлари, шунингдек, лексикани ўзлаштиришнинг умумий тамойиллари таъсир этади. Бу омиллар ҳар бирининг ўзаро таъсири нуқтаи назаридан бир -бири билан узвий боғлиқдир.

Шу нарса аниқки, инглиз тили ўқитишга кам вақт ажратилган юқори синф шароитида сўзлар гуруҳи бўйича машқлар алоҳида сўзларни ўзлаштириш машқларидан устуңликка эгадир. Тажрибалар шуни кўрсатадики, алоҳида лексик бирликларни киритиш ва мустақкамлаш учун вақт қолмайди, бунда унчалик кўп бўлмаган фонетик машқлар билан чегараланишига тўғри келади. Ҳафтада уч мартаба дарс ўтиш имкони бўлганда алоҳида сўзлар билан ишлаш учун машқлар, ҳеч бўлмаганда, бир машқ бажариш учун етарли вақт қолади. Бундай ҳолда бир қанча мавзуга доир асосий лексик бирликлар танлаб олинади ва уларнинг

мангикий алоқадорлик қаторини ўзлаштиришга оид топшириқлар берилди. Ўзлаштирилиши қийин, бىъзан, "кичик" сўзлар алоҳида ажратилиши мумкин. Бироқ улар, одатда, бошқа сўзлар билан аралаштирилиб (already, not yet) берилдилар. Лексикани кичик мавзулар бўйича ўзлаштирилиши таъминловчи ва шунга мувофиқ ҳолда лексик гуруҳлар тузиб машқлар бажарилиши зарур. Юқори синфларда вақтнинг чегараланганлиги туфайли унчалик катта бўлмаган, бир таркибли мавзулар тавсия этилади. Масалан, 9 синфнинг биринчи чорагида дастур бўйича кўйидаги тўрт мавзунини ўзлаштириш кўзда тутилган: London, The United States of America, The Constitution of Uzbekistan; Human life. Уларнинг ҳар бири учун уч соатдан ўқув машғулоғи режалаштирилган. Мавзуга доир лексика ўртача 10 лексик бирликни ташкил қилади ва уларни кичик мавзулар бўйича тақсимланиши мақсадга мувофиқ келмайди, лекин умумий топшириқлар қаторига 2-3 сўз устида ишлашни мўлжалланган машқлар қаторида барча сўзлар устида такрорлашни кўзда тутадиган машқларни ҳам киритиш мумкин. Ҳар бир дарсда янги лексикани ўзлаштирилишини режалаштиришда янги ва такрорланадиган сўзларни машқлар бўйича тақсимоти ҳал этилиши лозим. Бошқача айтганда, ўқитувчи сўзларни машқларга тақсимлашнинг ўзига хос "харита кўрсаткичи"га эга бўлиши лозим. Машқлар танловининг кейинги қондаси уларнинг миқдори билан боғлиқдир. Ушбу масала борасида тажриба жараёнида 9-синфларда бажарилган машқларга кетган вақт ўлчовига (хронометраж) эътиборни қаратишимиз мумкин, бунда сарф бўлган вақт ўлчови синфхонада ва уйда ҳам бир хилда бўлади. Сарф этиладиган вақт ҳар бир машқнинг ўзига хос хусусиятини инобатга олган ҳолда ўлчанади. Бунда машқнинг бажарилиш ўрни (уйда, синфда), қайта бажарилиш миқдори, ўйлаш учун ажратилган вақт, мураккаблик даражаси каби хусусиятлари эътиборга олинди. London мавзусидаги машқларни бажаришга кетган вақт ўлчови натижалари кўйидагича аниқланди:

1) London матнини ўқиш, қисман таржима этиш асосида янги сўзлар билан танишишга кетган вақт (бир маротаба бажариш)-10 минут;

2) Янги сўзларни ўқиш ва талаффузини ўзлаштириш (ҳар бир сўз ўртача 4-5 бор такрорланади)-8 минут;

3) Янги сўзлар иштирокида янги мавзу доирасида

савол -жавоблар (ўртача 10 савол атрофида, 10 ўқувчи иштирокида) - 5 минут (хатоларни тўғрилашни ҳисобга олган ҳолда);

4) Икки яхши ўзлаштирувчи ўқувчи иштирокида режа асосида маттни ҳикоя қилиб (дастлабки ҳикоя), ҳар бирига режадаги маттни ярми топиширилади ва нисбатан кучсизроқ уч ўқувчини ҳам кейинчалик бу машғулотга жалб қилиш - 5 минут.

Бир дарс жараёнида бажариладиган умумий машқларга ажратиладиган вақт :

1) бўш қолдирилган ўринларни янги ва такрорланаётган сўзлар билан тўлғазиш-6-7 минут;

2) бўш қолдирилган ўринларга предлогларни қўйиш - 4-5 минут;

3) барча янги сўзларни ишлатиб ҳикоя тузиш - 8 минут;

4) жами сарф қилинган вақт - 20 минут.

Навбатдаги дарсда:

1) янги сўзларни ўзбекчадан инглиз тилига таржима қилиш (синф билан ёппасига ишлаш)-5минут;

2) мазмунан бутун маттни таржима қилиш (12 гапдан иборат матн) - 12 минут;

3) режа асосида ҳикоячалар тузиш (уч ўқувчи иштирокида)-8 минут; мавзу бўйича якуновчи саволлар (ўқувчилар турмуши билан боғлаб)-5 минут.

Жами-40 минут.

Албатта бу кўрсаткичлар ўртача меъёрларда олинган. Машқлар турлари уларга қўйилган мақсад ва ўқувчиларнинг ўртача билим даражасини инобатга олган ҳолда дифференциялаштирилади. Ҳар бир мавзуга икки соат дарс ажратилиши ва бажарилаётган машқларнинг "мажбурий" эканлигини назарда тутиб, уларнинг миқдори ва ҳажминини ҳам бундан бошқа кенгайтириб бўлмаслигини таъкидлаш лозим.

Демак, ҳар бир кўриниш ва турдаги машқни бажаришга кетган вақт унинг таркиби ва мақсадига мос келади.

ХУЛОСАЛАР

Баён қилинган лексик машқларни бажарилиши натижасида хорижий ва она тилидаги сўзлар муқобиллигини таъминловчи семантик алоқадорликка эришилади. Чунки танлаб олинган сўзларни ўзлаштиришда улар ҳосил қиладиган типик сўз бирикмаларининг шаклланишини кўриш қийин эмас. Бу жараёнда лексик бирликларнинг типологик хусусиятларини ҳам ҳисобга олишга тўғри келади. Бунда маълум мавзуга алоқадор сўзлардан энг кўп ишлатиладиганлари танлаб олинади ва она тилининг интерференцион таъсирини ҳисобга олган ҳолда уларнинг мураккаблиги инobatта олинади, бу лексемаларнинг ҳар бир сўз билан бириктириш кўп бор қўлланилиши асосида ўзлаштириш амалга оширилади. Энг муҳим сўзларни махсус тузилган машқлар, масалан, сўзлар ўрнини алмаштириш машқлари таркибида, алоҳида машқлар орқали ўзлаштириш имконияти мавжуд. Янги лексикани лугат дафтарига қайд этиш, инглизча матнда қолдирилган ўринлар янги сўзларни қўйиш каби ёзма машқлар воситасида сўзларни барча "жиҳатларини" ўзлаштиришга эришилади. Сўзлар ва гапларни эшитиб тушуниш ва ўзлаштириш, алоҳида лексема ва бирикмаларни таржима қилиш машқларининг бажарилишини ҳам назарда тутади. Бажарилиши шарт бўлган машқлар танлови лексикани ўргатишнинг қолган барча тамойилларига мос келиши талаб қилинади.

Келтирилган машқ турлари ва шакллари бажарилиши шарт бўлган машқлар рўйхатига киритилиши қўйидагича асосланади: машқлар нафақат аълочи, балки аста - секинлик билан ўзлаштирувчи заиф ўқувчиларнинг ўзлаштириш имкониятларига мос келиши керак. Шунинг учун лексик машқлар мажмуасидаги кўпгина машқ турларини муқаррар бажариладиган машқлар қаторига қўшиб бўлмайди. Машқлар танловига бўлган зарурий талаб уларнинг бажариш усулининг оддийлиги, намуна ёки таянч бирикларидан фойдаланиш имконияти, лексик машқлар орқали конкрет нутқ фаолиятга йўллашга тайёртарлик босқичи бўлиши каби имкониятлар ҳисобга олинади.

Бажарилиши шарт машқлар мажмуасини тузиш яна қўйидаги талабларга жавоб бериши керак. Ўзлаштириш даражаси паст ўқувчилар ҳам синфда ўқитувчи раҳбарлигида

матнни ўқиб, имкониятлари даражасида янги сўزلарни топиши, уларни транскрипцияда ўқиши, ёдлаш учун такрорлаши талаб қилинади. Шундан сўнг бу сўзлар иштирокида жадвал асосида ўрин алмаштириш машқлари бажарилади. Бундай машқлар (Мақсад-мавзу доирасида монологик нутқни шакллантириш) бўш қолдирилган ўринларга сўз қўйиш машқлари, сўзнинг грамматик алоқаларини акс эттирувчи машқлар ва ўқитувчи ёрдамида оёв тилидаги матнни англиз тилига таржима қилиш каби усулларда амалга оширилади. Жумладан, тематик хабарни - асосий матн мазмунини муайян синф шароитига мослаштириб ифода қилиш машқларини бажариш учун ҳам керакли шароит яратилади. Янги лексика қўлланиладиган қисқа диалогларни ёд олиш жуфтликларга бўлиниб диалоглар тузиш учун етарли восита бўлиб хизмат қилади. Бундай машқлар ҳам барча тоифадаги (кучли ва кучсиз) ўқувчилар томонидан бажарилиши мумкин.

Шундай қилиб, ажратилган бажарилиши шарт бўлган машқлар мажмуаси, бир томондан, лексикага ўргатишнинг барча тамойилларига мувофиқ келса, бошқа томондан дидактиканинг асосий талаби- ўқувчилар бажара оладиган топшириқлар туркумига кирадилар. Албатта, таълимнинг бошқа шароитларида, масалан қўйи синфларда, ёки англиз тили соатлари кўпайтирилган тақдирда зарурий танлов кенгроқ бўлиши ва лексик машқлар умумий жадвалидаги бошқа турдаги машқларни ҳам қамраб олиши мумкин.

САРАЛАНГАН МАШҚЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ЛЕКСИКАНИ ҲҚИТИШ

Мустақиллик туфайли Ўзбекистон Республикаси дунё ҳамжамияти томонидан тан олинди, ўз ташқи иқтисодий ва маданий алоқаларини кенгайтирди. Мамлакатлараро иқтисодий, маданий ва илмий ҳамкорлик ривожланиш йўлига кирди. Бу ўзгаришлар халқ маорифи ходимлари олдига янги топшириқлар қўйди. Жумладан, бундан келиб чиқиб чет тили ўқитувчиларининг вазифалари ҳақида тапирилганда, хорижий тилга ўргатишнинг самарадорлигини ошириш биринчи ўринга чиқди. Даврнинг ушбу талабига хорижий тиллар ўқитишнинг анъанавий методлари ва усуллари тўлиқ жавоб бера олмайдди. Демак, хорижий тил ўқитишни замонавий техник, айниқса, компьютер техникаси воситаларини қўллашга қаратилган лингводидактик усуллар билан бойитиш лозим. Компьютер техникаси - мультимедиянинг жадал қўлланилиши хорижий тилларни ўқитишнинг компьютер асосида ўрганиш деб номланувчи янги йўналишини ривожланишига олиб келди (Арзикулов 1986; Носенко 1988; Пиотровский 1988; Ахмедов 1991; Daddolian, weiss, 1991; Galisson 1994).

Ушбу ўринда танлаб олинган лексик машқлар мажмуасини мактабларнинг юқори синфларида тажриба натижаларига эътиборингизни қаратамиз. Шунингдек, инглиз тилини компьютер асосида ўқитиш борасидаги айрим тажрибалар ҳақида ҳам фикр юритишга ҳаракат қиламиз.

ТАЖРИБА БОШИДАГИ ИЛК МАЪЛУМОТЛАР

Бундай тажриба Қарши шаҳридаги 7, 16 - сон мактабларида ва туманидаги 10, 20 - сон ўрта мактабларда ўтказилди. Бу тажрибада 7-мактаб IX синфидан 14 ўқувчи, VIII синфдан 16 ўқувчи; 16-мактабнинг IX синфидан 17 ўқувчи; X синфидан 16 ўқувчи иштирок этди. Тажрибага қатнашган жами ўқувчилар сони - 63 киши. Тажриба 1996 - 97 ўқув йилида ўтказилди ва юқорида кўрсатилган гуруҳлар (синфлар)да биринчи чоракни қамраб олди. Ўқитиш синфи ўқитувчилари томонидан ва ушбу асар муаллифи назорати остида олиб борилди. Тажрибани тайёрлаш ва уни ўтказишда

қўйидагилар бажарилди:

а) ўқув материални тайёрлаш: ҳажми катта бўлмаган матн олдиндан тайёрланди, бунда матн танлашнинг асосий тамойиллари ўқитувчиларнинг услубий шубаси йиғилишида келишиб олинди;

б) вақтнинг матн ҳажмига кўра белгиланди ва 15-20 минутдан иборат бўлди.

в) ўқувчилар 5-7 кишилик гуруҳларга бўлинди;

г) ҳар бир гуруҳ, дастлабки ўқув материални ўрганиб, ўз жавобларини тайёрладилар;

д) ҳар бир гуруҳ ўз тахминий жавобларини умумий муҳокамага тақдим этдилар ва бу, одатда, баҳс, мунозарага чорлади.

Ушбу иш жараёнида, шубҳасиз, ўқитувчи асосий шахсдир, у ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини бошқаради. Ана шунга мувофиқ, тажрибаларимиздан келиб чиқиб, жавобларни муҳокама этишнинг бир қатор ташкилий йўлларини таклиф этамиз:

а) биринчи бўлиб жавобни тугалловчи гуруҳ, ўз тахминий жавобларини доскага ёки синфда ҳисоблаш техникаси мавжуд бўлса, компьютерга ёзади. Иккинчи гуруҳ ҳам ўз натижаларини доскага ёки компьютерга ёзади, қолган ўқувчилар биринчи гуруҳнинг тахминий жавоблари ҳақидаги ўз фикр-мулоҳазаларини билдирадилар.

Жавобларнинг текширилиши шу усулда барча гуруҳлар ўз жавобларини тайёрлаганга қадар давом эттирилиши лозим. Бажариладиган ишни баҳолаш тўлиғича ўқувчилар зиммасига юкланади;

б) гуруҳлар таклиф этилган ўқув материалдан турли ҳилдаги машқларни танлаб оладилар;

в) ўқитувчи турли гуруҳ вакиллари машқни тўғри ёки нотўғри бажарилганлигини навбат билан текшириб боради, бу эса, ўз навбатида, иштирокчилар қизиқишини кучайтириб, дەرса кўтаринки руҳ беради.

Иш тартибининг асосида тил ўргагишнинг коммуникатив тамойиллари инobatга олинган. Ўқувчилар гуруҳ ишида фаол иштирок этишиб, ўз фикр-мулоҳазаларини айтиш имкониятига эга бўладилар. Жавобни баҳолашга, бошқалар фикрини билишга ўрганадилар ўз жавобларини гуруҳдоши билан муҳокама қилиб, ўз муносабатини билдира оладилар. Лекин энг асосийси - улар фаол ишлашга жалб қилинадилар. Нотаниш сўзларни лугатдан излашади, ёзиб

боришади.

Гуруҳ бўлиб, айнаи вақтда, яқка тартибда ўқув фаолиятни ташкил қилиш "зарур" сўзни тез ва пухта ўзлаштиришга ёрдам беради, ўқувчилар ўз гуруҳининг тахминий жавоблари устида самарали ва онгли равишда бош қотирадилар, бу эса ўз навбатида, билдирилаётган фикрнинг аниқ шаклланиши ва айтилаётган сўзнинг тушунарли бўлишини таъмин этади. Юқори синфларда ҳар бир мавзуда машқ турларининг ўзгартиб борилиши муҳим аҳамият касб этади. Ўқувчилар турли хил машқларни бажаришга жалб этилади, уларнинг бажариш "техника"сини ўзлаштиради ва бу жараёнда ўзларининг ўқув ўзлаштириш имкониятларини аниқлайдилар.

Бу эса ўқув материалга нисбатан қизиқиш, майл ўрганишга эҳтиёж тудуришнинг муҳим воситаларидан ҳисобланади. Ўқувчиларда хорижий лексикани ўрганишга нисбатан бўлган қизиқиш ва эҳтиёжни қондириш таълимнинг самарали омилидир (Galisson 1994).

ТАЖРИБА ДАРСЛАРИДА ФЙДАЛАНИЛГАН ЎҚУВ МАТЕРИАЛИ

Тажриба сифатида ўтказилган машғулотлар VIII-IX синфлар дастури бўйича ўтказилди ва 2,5 ой, яъни бутун III чорак давомида давом этди. Тажриба машғулотлари учун танланган ўқув материали, яъни лексикадан ташқари, бутун бир мавзуларга кирувчи бошқа соҳаларни ҳам қамраб олди. Лексикага ўргатиш бошқа турдаги машқлар билан биргаликда амалга оширилди, чунки лексик машқлар ўрганилаётган мавзулар доирасида тузилган. Шунинг таъкидлаш жонзки тажриба сифатида фойдаланилган ўқув материалга киритилган мавзулар юқори синфлар учун мўлжалланган ўқув дастурида ва, айниқса, мавжуд дарсликларда тўлиғича ўз аксини топмаган. Шу сабабли матнлар махсус танланди, уларга машқлар илова қилинди.

Янги лексик бирликнинг катта қисми to decide, to become, to consist of шаклидаги сўزلардан иборат. Лексиканинг такрорланиши мавзулар бўлиқлигини таъминлади. Такрорланаётган сўзлар ҳар бир кейинги мавзу доирасида ўқувчининг фаол иштирокида келишда 3 марта, матнда ва машқларда 4 марта учрайди. Ҳар бир мавзу бўйича лексик йўналтирилган, муқаррар бажариладиган машқлар

тўлами (ўртача 10 машқдан иборат) берилади. Бунда ҳар бир мавзунинг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинди, лекин машқларнинг ўртача миқдори қарийб бир хил бўлди. Шу асосда ўзлаштирилувчи лексик бирликларга нисбатан талаб бир хил қўйилди.

ТЕХНИК ВОСИТАЛАРСИЗ ЎТКАЗИЛГАН ТАЖРИБА ДАРСЛАРИНИНГ НАТИЖАЛАРИ

Лингводидактик тажриба сифатида ўтказилган дарсларнинг айрим натижаларини, улар ҳақида айрим мулоҳазаларимизни баён қиламиз. Қўйидаги жаadwalда London мавзуси доирасида киритилган сўзлар қўлланиши натижалари келтирилган:

Мак тиб	Синф	Синов ишти- рокчи лари	Мавзуга оид сўзларининг бир ўқувчи Томонидан ўртача қўлланиши миқдори						
			Ўқувчилар тартиб рақами						
			1	2	3	4	5	6	7
7	IXa	7	73%	77%	76%	81%	74%	72%	84%
7	IXb	7	71%	68%	70%	73%	69%	74%	68%
16	Xa	6	89%	85%	74%	82%	80%	83%	81%
16	Xb	7	69%	71%	73%	70%	76%	75%	79%
10	Xia	5	58%	60%	59%	61%	62%	57%	79%

Мавзу қисмларини ўргатишга сарфланган вақт лексика ўзлаштирилиши самарадорлиги ва даражасига улғалик катта таъсир этиши сезилмади. Агар лексикани қўлланилиши маълум маънода ташаббускорлик асосида ва фақат ўзбекча муқобиллари айтиб турилиши ҳисобига бажарилганлигини инобатта олсак, бундай даражадаги кўрсаткичларни қонуний, деб ҳисоблаш мумкин.

Саволларга жавоб бериш топшириқларини бажариш йўли билан лексикани ўзлаштириш ҳам яхши натижа беради. Шу мақсадда ҳар бир синфда қўйидаги топшириқ тури бажарилди

Мақтаб	Синф	Синов иштирокчилари	Жавоблар таркибида қўлланган сузлар		Ҳақиқатда қўлланилган сузлар	
			Жами	1та умумий жавобда	ўртача миқдори	Ўқувчи томонидан
20	IX	7	36	252	196	28
20	IX	8	36	288	208	26
10	IX	7	36	252	232	29
10	IX	7	36	252	188	24

Ушбу топшириқларда сўз қўллашдаги ташаббускорлик даражаси илгаригига нисбатан сезиларли даражада юқори бўлди. Бундан ташқари, ўқувчилар томонидан ёзма топшириқларнинг жуда қийин бажарилганлигини ҳисобга олиш лозим. Агар 12 саволга берилвётган кенгайтирилган жавоблар таркибида 36 сўз қўллаш меъёри мавжудлигини ҳисобга олсак, синов чораги давомида ўзлаштирилган сўзлар ўқувчилар лўғат бойлигидан мустақкам ўрин олганлигини ва уларни нутқда эркин қўллаш кўникмаси ҳосил бўлганлигини қайд қилиш лозим.

Навбатдаги тажриба ўзбек тилида савол бериш ва инглизча жавоб олиш йўли билан Teen-ages мавзусига оид янги лексикани қўллашни аниқлашга қаратилган:

Мақтаб	Синф	Синов иштирокчилари	Ўзбекча саволларда айтиб туриш 12та савол	Инглизча сўзни жавобларда бир ўқувчи томонидан қўлланилиши
7	IX a	7	36	33
7	IX b	7	36	31
20	IX a	7	36	33
20	IX b	7	36	30
16	IX a	7	48	40
16	IX b	7	48	36

Тажрибамиз ёзма нутқни ўзлаштиришни мақсад қилиб олмаганлиги сабабли, бунда фақат топшириқлар, орфографик машқлар таҳлил қилинади. Назорат этилувчи сўзларнинг ёзма

қўлланилишидаги барча ҳолатларидаги орфографик ҳолатларни ҳисоблаганда ва уларни X - XI синфларда ўрганилганларига қиёсланганда, эски сўзларни ёзиш шубҳасиз, орфографик кўникмалар шаклида намоён бўлди. Танлаб олинган лексик машқлар асосидаги тажриба сифатида ўқитишнинг айрим жиҳатларини ёзма нутққа ўқитишга киритиш лозимлигини таъкидлаш лозим.

Шундай қилиб, тажрибалар биз таклиф қилинган юқори синфларда инглиз тили лексикасини ўқитиш методикасининг самарадор эканлигини тасдиқлади. Юқорида баён этилган лексик машқларни тузиш ва қўллаш қоидалари тажрибавий тадқиқотга асосланганлиги исботланди. Ҳафтадаги бир ўқув соатида ўзлаштиришнинг маҳсулдор ҳисобланган 1,5-2 сўз ўзлаштирилиши I чорак давомида 45 лексик бирлик ўзлаштирилишини таъминлади. Инглиз тили лексикасининг бу даражада қўлланилиши нутқнинг самарадорлигини 2,5 марта оширди. Ушбу натижалар ўқитишни компьютер асосида олиб боришга бағишланган қисмида қанчалик яхшиланишини кўриб чиқамиз.

КОМПЬЮТЕР АСОСИДА ЎҚИТИШ МУАММОЛАРИ (БУГУНГИ АҲВОЛИ)

Турли жабҳалардаги ахборот миқёсининг тавора кенгайиб, ўсиб бориши, уни ўзлаштиришдаги вақтнинг тизлиги таълим соҳасида ҳам ўз аксини топмоқда. Ўрта мактаб ўқувчиларига қисқа муддатда катта ҳажмдаги билимларни ўзлаштиришга тўғри келмоқда. Хорижий тилни ўрганиш жараёнида жуда кўп миқдордаги ахборот тўпланиши натижасида ижтимоий воқелиқда содир бўлаётган ҳодисаларни мантиқий идрок қилиш (кодлаштириш) ҳамда мантиқий мазмунни тил белгилари ёрдамида ифода қилиш эҳтиёжлари ўртасида ихтиёрсиз қарама-қаршилик юзага келади. Ушбу масала лингводидактикада тилшунос ўқитувчилар ва математик дастурловчилар томонидан таълимни компьютерлаштиришга катта қизиқиш ўйғотади. Хорижий тилларни ўқитишда ХТМ (ҳисоблаш техникаси машиналари) лардан фойдаланиш йўлидаги изланишлар Америкада 60 - йиллардан бошланди, 70 - йиллардаёқ эса "компьютери" асосида хорижий тилларни ўқитишга бўлган қизиқиш анча пасайган эди. Шунинг учун тилларни

компьютер воситасида ўқитиш узоқ вақтгача лингвистика ва хусусий методикада мустақил, ёки истиқболли йўналиш сифатида қаралади.

Ҳозирги вақтда, бир оз танаффусдан сўнг, тилларни компьютер воситасида ўқитиш муаммоларига бўлган қизиқишнинг янги тўлқини сезилмоқда. Бу нарса, албатта, шахсий компьютер, ҳамда янги ахборот технологияларни юзага келиши билан боғлиқдир. Компьютер воситасида ўқитишнинг эргономик, руҳий педагогик, дастурий - ахборотли ва лингвометодик жиҳатлари фаол тадқиқ қилинмоқда. Халқаро конференциялар, (Пиотровский 1991), жумҳурият миқёсидаги анжуманлар ташкил қилиниб, уларда компьютер лингводидактикасининг янги йўллари муҳокама қилинмоқда.

Сўнгги вақтларда компьютер воситасида ўқитиш муаммоси билан шугулланувчи кўпчилик мутахассислар, инсоннинг нутқий фикрлаш фаолияти ва компьютернинг "интеллектуал - лингвистик" имкониятлари ўртасида мавжуд бўлган жиддий фарқни англаган ҳолда, таълим жараёни иштирокчиларининг лингводидактик фаолиятини оширишга йўналтирилган инсон нутқи аналогини (муқобилини) яратишга муҳим эътибор бермоқдалар. Бунда асосий эътибор нутқий тизимни моделлаштириш ва уни қабул қилувчи, инъикос этувчи технологияга қаратилади. Бу маъни автоматик ишлашнинг бошқа тизимлари билан бир қаторда, ўргатувчи лингвистик автоматнинг лисоний ахборот захирасини ташкил қилишни кўзда тутади.

Шундай қилиб, ўргатувчи лингвистик автомат (УЛА) тил таълимининг янги муҳитини яратади. Бу муҳим муҳитни муаллифлар томонидан тузилган ўқув курслари, маъни автоматик ишловчи тизимлар, ахборот тўпловчи тизимлар, матн редакторлари ва бошқа тил ўқитишда фойдаланиладилар, ҳисоблаш техникаси, шунингдек, аудио - видео воситалари ва бошқа дастурий воситалар ташкил қилади.

УЛАнинг яратилишида ва қўлланилишида лингво - психологик ва педагогик омиларни ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Гап шундаки, ўзга тилни, матнни қабул қилиш ва тушуниш жараёни, биринчи ўринда инсон хотирасининг физиологик тузилиши ва фаолият кўрсатиши билан боғлиқ, чунки УЛАнинг электрон "мия"си инсон хотирасига монанд ҳолда фаолият кўрсатади. Бу ерда УЛАни тузулчиларни, энг

аввало, инсоннинг тезкор ва узоқ муддатли, мустаҳкам хотираси қизиқтиради.

Мустаҳкам хотира ўқувчининг келгуси фаолиятида зарур бўладиган ахборотни сақлаш ва кўпайтиришни таъминлайди. Мустаҳкам хотирани асосий объектив тавсифи белгиларни эса сақлаб қолиш ва қайта намоён қилишга кетган вақт билан белгиланади, муддатли хотира рамзий ва фаол бирликлар миқдори билан белгиланиб, ахборот бирликлари сонини чегараламайди.

Матндаги лексик бирликларни танлаш, эслаб қолиш бўйича барча ҳаракатлар фаол хотира билан боғлиқ. Кейинчалик эса, ахборотнинг маълум қисми узоқ муддатли хотирага ўтади ва сўзлар "изи"ни сақлашни ва зарур бўлганда жадаллик билан тузилувчи тўлиқ сўзларни узоқ вақт хотирада сақлашни таъминлайди. Ахборотни қайта ишлаш жараёнида тезкор хотирада лексик бирликлар жамланади. Луғавий бирликларни тезкор хотирада шаклланиши асосида фикрловчи ва перцептив хотира шаклланиши, билан бевосита боғланган бундай фаолият жараёнида ўқув материални таҳлилий қайта ишлаш ҳаракатлари ётади.

Кўрсатилган ҳаракатлар лексик кўникмаларнинг шаклланиши фақатгина сўзларнинг валентлик ва маъно хусусиятлари аниқланганда, ҳамда тил белгисининг семантик кўлами қисқартирилганда ва қисқартириш прагматик йўналтирилгандагина рўй бериши мумкин. Хорижий тилни ўқитишни компьютерлаштиришнинг аниқ шакли, кўпинча, ушбу услуб таълимнинг қайси босқичида тадбиқ этилишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Қўйи синфлар компьютер воситасида ўқитишни ўйин асосидаги дастурлар, юқори синфларда ўргатув лингвистик автоматлар ёрдамида, шу мақсад учун махсус яратилган ўқув машина-луғатлари (УМЛ) ва улар асосида тузилган лексик машқлар асосида қўллаш мақсадга мувофиқдир. Гап шундаки, ўқув машина луғати хорижий тилларни ўқитишда компьютерлаштиришнинг асосий, омили ҳисобланади. Биз бу омиллар қаторига лексик машқларни тузишни ҳам киритамиз. Ҳозирги вақтда ўқув машина луғатшунослиги соҳасида катта тажриба тўпланган. Албатта, бу тажриба лингводидактикага тадбиқ қилиниши лозим. УМЛ га оид барча ишларда қайд қилинишича улар таркибида хусусий ЛАБ (лингвистик ахборот базаси), уни шакллантириш дастури ва диалогик интерпретатор тизими мавжуд бўлишини талаб қилади. Ўқув машина луғатлари

ҳажми ва тузилиши, лугавий бирликларнинг таркиби ва ёритилиш услуби ва умуман лугатдан фойдаланиш йўллари билан фарқланади. УМЛларнинг ўзига хос хусусияти унинг муайян нутқий фаолият ёки тил аспектига ўргатишга йўналтирилганлиги, шунингдек, ўқувчиларнинг тилга бўлган қобилиятига нисбатан ҳам ажратилади. Мавжуд УМЛлардан хорижий тилларни ўқитишда фойдаланиш имконияти у қадар катта эмас. Зероки, улар биринчидан, одатда етарли даражадаги лингвистик ахборот базасига эга эмаслар (бунинг натижасида уларни янги матнларни ишлашда қўллаш имконияти чегараланган), иккинчидан эса, бу лугатларда матнларни лексик ва семантик таҳлил қилиш воситаси йўқ. Шу сабабли, компьютер асосида ўқитиш тизимини ишлаб чиқишда биз тақлиф қилган методика асосида танланган лексик машқлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Бизнинг тажриба қилган ўқитиш дастуримиз алгоритмик асосда тузилган бўлиб, унинг иши қўйидагича тамойиллар асосида ташкил қилинади:

а) экранда ўқув материали кўрсатилади;

б) ўқувчига матн ёки "савол - жавоб" шаклида тузилган топшириқлар мажмуаси тақлиф қилинади;

в) жавобни тўғрилиги ЭХМ хотирасига киритилган намунага қиёсланиб аниқланади;

г) жавоб тўғри берилган тақдирда, у машинада қайд қилиниб, сўнгра кейинги топшириқлар берилади, хатолик бўлган тақдирда дастлабки ахборот берувчи кадр қайтарилиши ёки изоҳ бериш кадри кўрсатилиши назарга тутилади;

д) иш якуний баҳони қўйиш билан якунланади.

Ушбу дастур одатда, унчалик катта бўлмаган ҳажмда бўлиб ўқувчиларнинг тайёргарлик даражасига ва сихофизиологик талабларига мувофиқ, 10 - 20 минутга мўлжалланган бўлади.

КОМПЬЮТЕР ЁРДАМИДА ЛЕКСИКАНИ ЎҚИТИШ

Хорижий тилни, жумладан, лексикани компьютер асосида ўқитишнинг истиқболлари ҳақида гапирганда шуни таъкидлаш жоизки, мавжуд бўлган миллий дастурлардан қўйидагилари таълим соҳасида фойдаланиш учун тавсия қилинади:

- CAI (Computer - Assisted Instruction),
- CAL (Computer - Assisted Learning),
- CAT (Computer - Assisted Teaching),
- CML (Computer - Managed Learning).

Бу дастурлар хорижий тилга ўқитиш, ўқиб-ўрганиш, ўқув фаолиятини бошқариш каби компьютер қўлланишига имкон берадиган йўналишларини ўз ичига олган. Ушбу йўналишларда қайсидир даражада компьютернинг ўқитиш жараёнидаги вазифаси намоян бўлади ва шунга биноан қатнашчиларининг асосий ва иккиламчи вазифаларидан қайси бирларини компьютерга топшириш мумкинлигини аниқлаш муаммоси пайдо бўлади. Машинага берилувчи лингводидактик вазифалар ҳажми ва табиатидан келиб чиққан ҳолда, у ёки бу йўналиш ҳақида гапирилади. Лекин бу йўналишлар ўртасида аниқ чегараланиш ўтказиш қийин масала, ҳатто инглиз, немис, француз ёки бошқа тилларда ушбу тушунчаларни номловчи аниқ атамалар ҳам яратилмаган (Anis 1986. 99). Масалан, тилларни ўқитишда қўлланилувчи дастурини А.Бейлин CALL (Computer -Assisted Language Instruction), деб номлади ва бу дастур инсоннинг онгли билиш фаолиятини, томонидан бажарилаётган ижтимоий вазифасига нисбатан (яъни, бу ерда ўқитувчи сифатида) моделлаштиришни кўзда тутди. У буни нафақат мураккаб дастурлашга уриниш, балки энг аввало, сунъий интеллектнинг имкониятларини лингводидактикага тadbиқ этишга уриниш сифатида қараб, тил ўргатувчи автомат ўқитувчи фаолиятини ва ўқувчининг билиш қобилиятининг қайси қисмларини такрорлаши мумкинлигини аниқламоқчи бўлди. (Bailin 1988, 25). Системали нутқий муносабат ва CALL доирасида тузилган компьютер дастурлари ўқувчиларни тажриба машқларини бажаришга йўналтиради матн асосида диалоглар тузишга ундайди ва шу билан бир қаторда, талабалар жавобларидаги хатоларни худди ўқитувчи сингари тўрилаш ёки уларни қайд қилиш имкониятига эга (JEX,

1988). Озми кўпми барқарорлашган атамалардан бири - Computer Assisted Language Learning дир.(CALL). CALL компьютердан фойдаланишнинг алоҳида соҳаси сифатида қаралади ва унда CAI, CAL, CAT, CML йўналишлари ўз аксини топган.

Кўйида тажриба жараёнида ЭЎМ ёрдамида лексик машқлар бажариш тажрибаси натижаларини келтирамиз ва уни шарҳлашга ҳаракат қиламиз (4-жадвал).

Гуруҳлар	Иш услуби	Ўқувчилар сони	Машгулотлар сони	Тошлар иқлар	Сарф қилинган вақт	Лексик хатолар сони	% ҳисобда
1-синов гуруҳи	Аралаш	10	12	72	312 м	22	30,6
2-синов гуруҳи	УЛА	10	12	72	240 м	16	22,2
3-синов гуруҳи	Анъанавий	10	12	72	372 м	29	40,3

Жадвалдан кўриниб турибдики, матн таржимасига ўргатувчи лингвистик автоматни қўллаганда хатолар усулдагига нисбатан уч баробар кам.

Синов кўзагишлари миқдори чегараланганлиги сабабли биз тажриба натижаларининг тўлиқ миқдорий таҳлилини бериш имкониятига эга эмасмиз ва статистик миқдорлар фоизини қиёслаш билан чегараланамиз.

Ўқувчи томонидан матнни ўзлаштиришнинг миқдорий кўрсаткичлари кўйидаги коэффициент ўлчиwi ёрдамида баҳоланади: $t = (t_{min} + t_{max}) / 2$

Бу ерда t_{min} - матнни ҳаммадан олдин таржима қилган ўқувчи сарфлаган вақт, t_{max} эса, бу таржимани энг охириги бўлиб тутаган талаба сарфлаган вақт.

Шундай қилиб, 5 жадвалда келтирилган маълумотлар олинди. Ушбу натижалар синов гуруҳи сарф қилган вақт анъанавий усулда ўқитилган, сарфланган вақтга нисбатан кам эканлигидан далолат беради.

УЛА (ўргатувчи лингвистик автомат) қўлланилгандаги вақт ютугининг миқдори тахминан 1,7 га тенг келади.

Вақт кўрсаткичлари	T	t min	t max
Синов гуруҳи	50 минут	43 минут	57 минут
Назорат гуруҳи (анъанавий усулда)	1 соат 26 мин.	1 соат 17 мин.	1 соат 36 мин.

Тажрибанинг иккинчи қисми 1997 йилнинг март - апрель ойларида ўтказилди. Ушбу тажрибанинг мақсади фақат биз томонимиздан таклиф қилинган методика асосида танланган лексик бирликларни ўргатишда лингвистик автоматнинг усунлигини тасдиқловчи янги маълумот йиғишгина бўлмай, балки ўргатувчи лингвистик автомат дастуриமிழини дидактик самарадорлигини чуқурроқ тадқиқ этишдир. Шу муносабат билан қатор қўшимча топшириқлар ишлаб чиқилган эди. Жумладан:

1) хатолар турларини аниқлаш;
2) шахсий лингво-методик ахборотлар мажмуаси мутаносиблигини текшириш ва уни машинасиёз ўқитишда қўллаш имкониятларини топиш;

3) лингвистик автомат ёрдамида матнни киритишдан олдин унга доир бўлмаган машқларни бажариш йўли билан дастлабки лексик қийинчиликларни баргараф қилиш усулининг мақсадга мувофиқлиги текширилди;

Бу жараёнда ўтказилган кузатишлар қўйидаги жадвалда ўз аксини топади.

Синов гуруҳлари	m	n	l	N	N	n	o	q	q
Синов гуруҳи	14	309	162	128	19	22,07	11,6	14	1,35
Синов гуруҳи	12	130	60	55	15	10,83	5	4,58	1,25
Назорат Гуруҳи	16	426	208	164	54	26,6	13	10,3	3,4

Турли хил иш жараёнида сарф қилинган вақт миқдорини қиёслаш кўрсатишича, қўшимча маълумотга тарқатма материал тайёрлаш жуда ҳам самара берди (вақт сарфи 9 фоизга қисқарди), компьютер системасини қўллаш эса иш вақтини 1,6 мартага қисқартириш имконини беради. (5 - жадвалга қаранг). Шундай қилиб, вақт оралиғида иш самарадорлиги мезонларини ошириш манбаи лексик - грамматик ахборот мажмуаси бўлмасдан, балким, УЛА

(ўргатувчи лингвистик автомат)нинг қўлланилишидир.

Назорат ва синов гуруҳларининг матн билан ишлаш сифатини текшириш кўйидаги натижаларни берди: синов гуруҳидаги бир ўқувчига тўғри келадиган ўрлага хатолар умумий сони назорат гуруҳи билан қиёсланганда 2,5 баравар кам (59%), бунинг устига лексик хатолар миқдори 2,6 мартага (62%га) қисқаради.

УЛА (ўргатувчи лингвистик автомат)нинг лексик ва семантик маълумот шаклида бериладиган имкониятлари ва машинаси ўқитиш натижалари назорат ва синов гуруҳлари мисолларида таққосланди. Маълум бўлишича, биринчи синов гуруҳида матн билан ишлашда хатолар сони унчалик қисқармаган. (6 жадвалга қаранг).

Буларнинг барчаси ўргатувчи лингвистик автоматнинг қўлланилиши, лексика билан ишлаш сифатини ошириш, хатолар миқдорининг камайtirган ҳолда, янги киритилган лексика ўзлаштирилиши самарадорлиги кўтарилишидан далолат беради.

Хорижий лексикани ўргатишда коммуникативлик тамойилини асос қилиб олиш мақсадга мувофиқдир. Ўқитишнинг яққа ҳамда гуруҳланган тартибдаги турлари қўшиб олиб борилса, катта самарага эришилади. Гап шуандаки, гуруҳда фаол қатнашаётган ўқувчилар ўз фикр мулоҳазаларини билдириш, баҳолаш, бошқаларнинг фикрини эшитиш, муҳокама қилиш, ягона хулосага келиш имкониятларига эга бўлиб, гуруҳ бўйича умумий мақсад, сари интиладилар. Ўқувчиларнинг бундай гуруҳ ва айни вақтда яққа тартибда ишлашида "керакли" сўз яхши ўзлаштирилади ва улар онгли равишда гуруҳ бажараётган умумий топшириқни бажаришга интиладилар. Машқ турларининг матнлараро ўзгариб туриши ҳамда ҳар хил машқлар тузилиши, айниқса, юқори синфлар учун муҳим аҳамиятга эга бўлади. Ўқувчилар турли хил машғулотларга жалб қилинадилар, уларни бажариш технологиясини ўзлаштирадилар. Улар борган сари кўрсатилган машқларни бажариш гакомиллаштириб борадилар, пировард натижада, билим олиш жараёни мотивацияси, уларнинг хорижий тил лексикасини ўзлаштиришга нисбатан қизиқиши тобора ўсади.

Қарши шаҳри ва туманларида ўтказилган тажриба натижаларининг кўрсатишича, лексикани компьютер воситасида ўргатиш ҳам ўқувчиларнинг ташаббускорлигини

кучайтириб, ўқишга булган мотив даражасини оширди. Бу эса умумий ўзлаштириш нисбатини кескин кўтариш учун қўл келди. Бинобарин, ўргатувчи лингвистик автомаг дастурининг кўқори синфларда тадбиқ қилиниши ўзлаштириш нисбатини 67 фоиздан 98 фоизга кўтаришга имкон берди. Компьютер воситасида ва машинасиз лексик машқлар бажариш натижаларини қиёслаш, энг яхши самарага эришиш учун икки турдаги фаолиятни қўшиб олиб боришни тақозо қилади..

ХУЛОСА

Лексик кўникмаларнинг шаклланиши сўзнинг муайян алоқа турлари бўлган парадигматик, синтагматик, категориал, мантиқий, мазмуний боғланишлари мажмуаси юзга келиши билан боғлиқ ҳодисадир. Шунга асосан биз лексика устида ишлашнинг уч узвий босқичини белгиладик. Булар: сўз алоқаларининг дастлабки мунтазам чегараланган мажмуаси; бу алоқаларнинг ўзаро кенгайиши; ва, ниҳоят, сўз алоқасининг кейинги чегараланмайдиган даражадаги кенгайиши.

Қўлланмада лексикани ўқитишнинг 14 тамойили асосланган ва таснифланган, уларнинг ўзаро боғлиқлик даражаси кўрсатилади. мактаб шароитида лексикага ўргатишнинг муҳим муаммоларини ечишда уларга асосланиш зарурлиги исботланди, шунингдек, лексик машқларни таснифлаш мақсадига қўл келадиган асосий мезонлар аниқланди ва тизимлаштирилди.

Лексик машқлар нутқий фаолият турларига нисбатан сўзнинг турли "жиҳатлари" устида ишлашга йўналтирилганлигига, сўз алоқасининг қайси турини шаклланишига қаратилганлигига нисбатан машқларнинг матнга боғлиқ бўлиш ва бўлмаслигига ҳамда муқобил машқларнинг коммуникатив даражаси ва уларнинг тузилишидаги фарқларни ҳисобга олган ҳолда таърифланди.

Ҳар бир лексик машқ ички ва ташқи тузилиши белгиларига кўра таърифланиши мумкинлиги исботланди. Лексик машқлар танланганда уларнинг ташқи тузилиш табиати, шаклий хусусиятлари ҳамда танланган машқларнинг лексик кўникмани шакллантиришдаги роли ҳисобга олинishi лозим. "Инглизча сўз-она тилидаги сўз" ва "она тилидаги сўзнинг инглизча муқобили" доирасидаги семантик алоқа тавсия этилган лексик машқлар мажмуаси орқали ўзлаштирилиши исботланди. Лексик бирликларнинг типологик хусусиятларини инобатга олиш, мавзуга оид сўзлардан энг кўп қўлланиладиганларини ҳамда она тилининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўзлаштирилиши қийин сўз ва иборалар танлаб олиниб, уларнинг кўп бор такрорланиши орқали ўзлаштирилиши исбот қилинди. Алоҳида аҳамиятга эга бўлган "таянч" сўзларни сўзлар ўрни алмаштирилиши машқларини бажариш воситасида ўзлаштириш имконияти мавжуд. Янги лексикани

лугат дафтарига қайд қилиш, инглизча матнда бўш қолдирилган ўринларга янги сўзларни қўйиш ва бошқа шу турдаги машқлар лексикани тўлиқ комплекс жиҳатдан ўзлаштиришни таъминлайди. Сўзларни эшитиб тушуниш, она тилдаги сўзни хорижий тилга таржима қилиш машқлари ҳам умумий тизимга киритилган. Шунингдек, муқаррар ўзлаштирилиши лозим бўлган машқларнинг лексикага ўргатишнинг бошқа тамойилларига мувофиқлигини кўриш ҳам қийин эмас. Кўрсатилган машқ гуруҳлари ва турларини танланиши уларни, нафақат кучли ўқувчилар, балки аста секинлик билан ўзлаштирувчи, ҳатто заиф ўқувчилар имкониятларига ҳам мувофиқ бўлиши лозимлигини тақоза этади. Шунинг учун мазкур шароитдаги ўқитишда лексик машқлар жадвалида мавжуд бўлган кўплаб ижодий машқларни муқаррар бажарилиши лозим бўлган машқлар гуруҳига қўшиш имконияти йўқ. Машқларга бўлган зарурий талаблар уларни оддий усулда бажарилиши, кўрсатма ва намуналардан фойдаланиш мумкинлиги, нонутқий машқлардан аниқ нутқий машқларга тайёргарлик сифатида фойдаланиш имкониятини беради.

Танлаб олинган машқларнинг бажарилиши бўйича методик тавсияларни қисқача қўйидагича изоҳлаш мумкин.

Янги сўзлар транскрипция асосида ўқилади, ёдлаш учун такрорланади ва сўнг ушбу сўзлар воситасида имкон даражасида, жадвалдан фойдаланган ҳолда ўрин алмаштириш машқлари бажарилади. Мавзу доирасидаги монологик нутқни шакллантириш машқлари бўли жойларга сўз қўйиш, сўзнинг грамматик алоқаси билан боғлиқ қийинчиликларни енгиш мақсадидаги топшириқларни бажариш, савол-жавоб машқлари устида ишлаш ва ўқитувчи раҳбарлигида она тилдаги матни инглиз тилига таржима қилиш кабилардир. Агар бунга режадаги бошқа бандлар қўшилса, унда мавзуга доир матн мазмунини гапириб беришга етарли даражада тайёрланади ва уни маълум синф шароитида бажариш мумкин.

Янги лексика қўлланган қисқа диалогларни ёдлатиш ўрта, ҳамда заиф ўқувчиларни ҳам жалб қилган ҳолда диалоглар тузиш учун хизмат қилади. Шундай қилиб, машқларнинг муқаррар бажарилиши лозим бўлган лексикага ўргатишнинг барча тамойилларига жавоб беради. Шунингдек бу, ҳатто заиф ўқувчиларнинг ҳам имкониятларига мос келувчи топшириқлар танлаш талабларга мувофиқ келади. Ўз-

ўзидан узлуксиз таълимнинг қўйи бўғинида лексик минимум танлови кенгроқ эканлиги ва улар бошқа лексик машқлар турларини ҳам қамраб олиши мумкинлиги, аммо юқори синфларда бундай кенгайтириш имконияти анча чегараланганлиги. Бундай машқларни танлашда ўртача ва номи ўзлаштирувчи дифференциал машқлар танлашни тақозо қилади.

Ўтказилган лингводидактик тажриба натижасида хорижий лексикани ўқитишга коммуникативнинг тамойил асосида ёндашув мақсадга мувофиқлиги яна бир бор исботланди. Шунингдек, янги лексикани ўзлаштиришда ўқувчиларни якка тартибда ва гуруҳларга бўлиб фаолиятини ташкил қилиш, айрим ҳолларда уларни кўпиб олиб борилиши катта самара беради. Zero, гуруҳда фаол ишлаган ўқувчилар ўз фикр мулоҳазаларини айтиш, ўзгалар фикрини тинглаш, муҳокама қилиш, ягона хулосага келиш, умумий мунозарага жалб этилиш имкониятига эга бўладилар. Бундай гуруҳ бўлиб ва айни пайтнинг ўзида якка тартибда ишлаш жараёнида ўқувчилар "зарур" сўзларни яхши ўзлаштирадилар, жавоб вариантлари устида онгли ва самарали ишлайдилар. Узлуксиз таълимнинг ўрта бўғинида мавзудан мавзуга машқларининг ўзаро боғлиқлиги ва турли кўринишларда бўлишлиги катта аҳамиятга эга. Ўқувчилар турли хил машқларга жалб қилинади, уларни бажариш йўллариини ўзлаштирадилар, ушбу топшириқларни бажаришда ўз имкониятларини кўпроқ сезадилар, бу эса ўқув фаолиятда хорижий лексикани эгаллашда муҳим восита ҳисобланган мотивациянинг юзага келишида муҳим ўрин эгаллайди. Мотивнинг янада кучайиши ва ижобий ўрин эгаллашда замонавий техник воситалардан фойдаланиш ҳам муҳимдир.

Ўтказилган тажриба машғулотлари натижалари шуни кўрсатадики, хорижий лексикани компьютер асосида ўргатиш ўқув материалга нисбатан қизиқил ўйғотади ва, ниҳоят, ўқувчиларнинг хорижий тилни ўзлаштиришларига сезиларли ижобий таъсир кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР

1.Акимова Н.Н. Экспериментальное исследование методической эффективности усвоения готовых единиц употребления грамматического знака // Проблемы обучения иностранным языкам. Т.13.-Владимир: Изд-во Владимирского ГПИ, с.4-12.

2.Андреева А.Д., Гудкина Н.И., Дубровина И.В. Формирование личности старшеклассника.-М.: Педагогика, 1989.-187с.

3.Аничков И.Е., Саакянц В.Н. Методика преподавания английского языка в средней школе.-М.-Л.: Просвещение, Ленинградское отделение, 1966,-248с.

4.Арзикулов Х.А., Пиотровская К.Р. Информатика и переработка текста средствами вычислительной техники. - Самарканд: СамГУ,1985.-117с.

5.Арзикулов Х.А.,Аполлонская Т.А.,Пиотровская К.Р. Об учебных машинных словарях // Актуальные проблемы учебной лексикографии.Материалы общесоюзной конференции. -М.:ИРЯ,1988.-С.37-38.

6.Арзикулов Х.А. Некоторые аспекты обучения языку с помощью ЭВМ. // Республиканская научно-методическая конференция «Актуальные проблемы методики преподавания иностранных языков в школе и вузе». Тезисы докладов. - Самарканд: СамГУ,1989.-Ч.1.-С.183-184.

7.Артемов В.А. Основные проблемы психологии обучения иностранным языкам // ИЯШ.-1957, -И1. -С.30-34.

8.Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд-е второе. -М.: Советская энциклопедия, 1962.-605с.

9.Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. -М.,Просвещение, 1965.-228с.

10.Белякова И.Д. Система речевых упражнений для развития навыка говорения на 4 курсе языкового вуза. Автореф.дисс.канд.пед.наук.-М.: МГПИИЯ, 1967.

11.Берман И.М., Бухбиндер В.А. Ситуативность и обучение устной речи // ИЯШ. -1964.№5

12.Бехтерева Н.П. Нейтрофизиологические аспекты психической деятельности. -М.,Медицина, 1974.

13.Бехтерева Н.П. Нейрофизиологическая организация психической деятельности человека // Труды международного симпозиума СССР. -Л.: Наука, АО,1975.

14.Бибин О.А. Беглая немецкая речь. -М.: Международные отношения, 1968.

15. Бим М.А. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. -М.:Русский язык, 1977.
16. Богданов В.В. Семантика-синтаксическая организация предложения. -А.:ЛГУ, 1977.
17. Богин И.В. Лингвистическая дидактик. -М.: Просвещение, 1987.
18. Булгаков Л.Г. О преподавание иностранных языков в национальной школе // Иностранные языки в школе, 1982. - №3.
19. Буронов Ж. ва бошқалар. Инглизча - ўзбекча дўғат (ўрта мактаблар учун) Т. «Ўқитувчи» 1969.
20. Буронов Ж. Инглизча ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. Назарий курс. Чет тиллар, педогогика институтлари ва чет тили факультетлари учун қўлланма Т. «Ўқитувчи» 1973
21. Буронов Ж., Буронова М., Тошбоева М. Инглиз тили грамматикаси. Справочник. Т. «Ўқитувчи» 1978.
22. Буронов Ж. ва бошқалар. Инглиз тилида малиқлар тўплами. Чет тиллар педогогика институтларининг студентлари учун. Т. «Ўқитувчи» 1974
23. Буронов Ж. ва бошқалар. Инглиз тили грамматикаси (Морфология синтаксис.) Чет тили факультетлари учун дарслик. Т. «Ўқитувчи» 1974.
24. Буронов Ж., Рахмонбердиев К., Барноўжаева. Инглизча-ўзбекча дўғат. Ўрта мактаблар учун. Т. «Ўқитувчи» 1991.
25. Буронов Ж. ва бошқалар 2-нашри. Ўзбекча - инглизча дўғат Ўрта мактаблар учун. Т. «Ўқитувчи» 1992.
26. Буронов Ж., Ирискулов М., Файзуллаева Э., Инглизча - ўзбекча-русча сўзлашгич. Т. «Ўқитувчи» 1994.
27. Буронов Ж. ва бошқалар. Инглизча-ўзбекча-русча сўзлашгич Англо-ўзбекско-русский разговорник. Т. «Ўқитувчи» 1995.
28. Бухбирдер В.А. Основа обучения лексике в средней школе. Автореф. дисс. д-ркт. пед. наук.-М., 1972.
29. Вайсбурд М.А. Требования к текстам для синтетического чтения в КII классе. Дис. ... канд. пед. наук.-М., 1955
30. Васильев В.В., Назарова Т.Б. Методология и методика преподавания английского языка. -М.: Изд-во МГУ, 1987
31. Гез Н.И. Система упражнения и последовательность развития речевых умение и навыков // ИЯШ.-1969.-№6.
32. Гез Н.И. Обучению говорению // Методика обучения иностранным языкам в средней школе. -М.: Просвещение, 1982.

33. Григорян С.Т. Мотивация учебной деятельности при изучении иноязычной лексики. Дис. ..канд. пед. наук. - Ереван, 1974.

34. Гурвич П.Б., Григорян С.Т. Усиления мотивации изучения иноязычной лексики // ПОИЯ. -Т.К. III. -Владимир: Изд-во Владимирского ГПИ, 1973.

35. Гурвич П.Б. Проблема переводных упражнений // ПОИЯ. -Т. 11.-Владимир: Изд-во Владимирского ГПИ, 1976.

36. Гурвич П.Б. О сочетании и взаимодействии некоммуникативных и коммуникативных упражнений // ПОИЯ. -Т. 12.-Владимир: Изд-во Владимирского ГПИ, 1976.

37. Гурвич П.Б. Закономерности зарождения высказывания на родном языке и их назначения для формирования иноязычного речевого механизма // ПОИЯ, -Т.13. Владимир: Изд-во Владимирского ГПИ, 1977.

38. Гурвич П.Б. Теория и практика методического эксперимента.-Владимир: Изд-во Владимирского ГПИ, 1980.

39. Гурвич П.Б., Кудряшов Ю.А., Мухаметшина Е.В. Становление иноязычного речевого механизма // ПОИЯ. -Т.13. Владимир: Изд-во Владимирского ГПИ, 1977.

40. Гурвич П.Б., Лебедев А.М. Способности иностранному языку и их развитие в школе // ПОИЯ. -Т.14.-Владимир: Изд-во Владимирского ГПИ, 1978.

41. Жалолов. Инглиз тилида сўзлашинг. Қ-Қ1 синфда ўқувчиларнинг нутқ малакаларини ўстириш учун қўлланма. Тошкент: Ўқитувчи, 1965.

42. Жалолов Ж. Чет тили ўқитиш методикаси. Тошкент «Ўқитувчи» - 1996.

43. Жбанова С.К. Проблема обучения пассивной лексики в старших классах. Дис. ..канд. пед. наук.-Владимир, 1980.

44. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. - М.: Наука, 1982.

45. Заришова Р.А. Ўзбек мактабларида чет тили ўқитиш методикасининг асосий йўналишлари.-Токент: 1979.

46. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. Книга для учителей. Издание второе. - М.: Просвещение, 1985.

47. Иткис Г.И. Расширение активного тематического словаря студентов за счёт лексики «опорного» характера. Автореф. Дисс. ..канд. пед. наук. -М.: МГПИИЯ, 1979.

48. Лапидус Б.А. Интенсификация процесса обучения иноязычной устной речи. -М.: Высшая школа, 1970.

49. Липидус Б.А. К категории упражнений по иностранному языку // ИЯВШ. - Вып. 10. - М.: Высшая школа, 1975.
50. Липидус Б.А. Типология упражнений: дискуссия продолжается // ИЯВШ. - Вып. 14. - М.: Высшая школа, 1979.
51. Леонтьев А.А. Психология общения. - Тарту: Изд-во ТартГУ, 1974.
52. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. Четвертое изд. - М.: Изд-во МГУ, 1981.
53. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. - М.: Изд-во МГУ, 1975.
54. Лурия А.Р. Язык и сознание. - М.: МГУ, 1979.
55. Никитина А.Д., Мухаметшина Е.В. Исследование эффективности переводных упражнений в зависимости от их синхронного выполнения и коммуникативного характера // ПОИЯ. - Т. 13. - Владимир: Изд-во Владимирского ГПИ, 1977.
56. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе / Под ред. Миролубова А.А., Рахманова И.В., Цетлин В.С. - М.: Просвещение, 1967.
57. Оксюз Б.Е. Использование картин в лексических упражнениях для овладениястной речью в 5-7 классах // Вопросы обучения устной речью и чтению на иностранных языках. - М.: Изд-во МГПИИЯ, 1965.
58. Основы методики преподавания иностранных языков / Берман И.М., Бухбиндер В.А., Плахотник В.М. - Киев, Лейпциг, 1986.
59. Методика обучения иностранным языкам в средней школе / Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Миролубов А.А. - М.: Высшая школа, 1982.
60. Мудрик А.В. Современный старшеклассник: проблемы самоопределения. - М.: Знание, 1977.
61. Мухаева Т.Б. Коррективная работа под лексикой в 5 классе // ПОИЯ. - Т. 14. - Владимир: Изд-во Владимирского ГПИ, 1978.
62. Мухаева Т.В. Методика проведения синтетического чтения на английском языке в 5 классе. Дис. ... канд. Пед. Наук. - М.: 1975.
63. Мухаметшина Е.В. Использование перевода с родного языка на иностранный при обучении студентов 2-3 курсов языкового факультета неподготовленной речью. Дис. канд. пед. наук. - М., 1978.
64. Мухина В.С. Детская психология. - М.: Просвещение, 1985.

65. Мучник И.А. Роль родного языка в процессе обучения устной иноязычной речи. Дис. ...канд. пед. наук. -М., 1971.
66. Мучник А.И. О роли родного языка в процессе обучения устной иноязычной речи // ИЯВШ. -Вып.7.-1972.
67. Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам. -М.: Русский язык, 1977.
68. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. 2-е изд. -М.: Просвещение, 1991.
69. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. -М.: Русский язык, 1989.
70. Пиотровская К.Р. Современная компьютерная лингводидактика // НТИ. -Сер.2. -1991.-№4.
71. Пиотровская К.Р. Модели, программные и информационные средства учебного АРМ переводчика. Автореф. дис. ...канд. техн. наук. Киев, 1993.
72. Пиотровский Р.Г. Инженерная лингвистика и теория языка.-Л.: Наука ЛО, 1979.
73. Пиотровский Р.Г. На путях к лингвистическому автомату (35 лет работы группы «Статистика речи»)// НТИ. -Сер.2.-1991. -№9.
74. Пиотровский Р.Г. Текст, машина, человек. -Л.: Наука ЛО, 1975.
75. Пиотровский Р.Г., Андресен В.Г., Квятковский В.А., Коваль С.А., Коган Л.Е., Мишваев Р.С., Товмач Ю.В., Шумовский В.Т. Автоматическая переработка текста и восточные языки // НТИ. -Сер.2.-1993. -№4.
76. Пиотровский Р.Г., Билан В.Н., Боркун М.Н., Бобков А.К. Методы автоматического анализа и синтеза текста. -Минск: Вышшая школа, 1985.
77. Поливанова В.И. Лексический аспект в преподавании русского языка как иностранного на продвинутом этапе. -М.: Русский язык, 1982.
78. Пумнянский А.Л. Грамматические закономерности научной и технической литературы. Англо-русские эквиваленты. Калинин: Изд-во Калининского ГУ, 1982.
79. Раджабов Б.С. Обучение монологической устной речи на английском языке в V-VII классах узбекской общеобразовательной школе. Автореф. дис. ...канд. пед. наук. М., 1977.
80. Расулов Равшан. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзларнинг семантик-грамматик усусиятлари. Тошкент: Фан нашриёти 1983й.

81.Рахмонов И.В. К вопросу о классификации методов преподавания иностранных языков // Вопросы психологии и методики обучения иностранным языкам. -М.: Учпедгиз, 1947.

82.Рахмонов И.В. Проблема рецептивного и репродуктивного овладения иностранным языком в средней школе. // ИЯШ. -1954. - №3.

83.Рахмонов И.В. Методика преподавания немецкого языка. -М.:Изд-во АПН РСФСР, 1956.

84.Рахмонов И.В. Ред. Основные направления методике преподавания иностранных языков в XI X-XX вв. -М.: Педагогика, 1972.

85.Рогова Г.В. Технология обучения иностранным языкам // ИЯШ. -№2.-1976.

86.Рогова Г.В., Гурвич П.Б. Некоторые вопросы обучения иностранному словоупотреблению в свете психофизиологии речи // ИЯШ. -1969. -№5.

87.Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. -М.: Просвещение,1991.

88.Сайназаров Х. Обучение лексике английского языка в старших классах узбекской школы. Автореф.канд.дисс. пед.наук. -А.: 1982.

89.Сахарова Т.Е. Ситуативные упражнения для обучения немецкой диалогической речи студентов первых курсов языкового вуза. Дис. .. канд. пед. наук. -М., 1968.

90.Сизова Ж.С. Некоторые пути оптимизации некоммуникативных упражнений // ПОИЯ. -Т.11. Владимир: Изд-во Владимирского ГПИ, 1976.

91.Сивово Ж.С. Сравнение эффективности коммуникативных и некоммуникативных упражнений. Дис. .. канд. пед. наук. -Владимир., 1980.

92.Скалкин В.Л. Разговорный английский язык: второй этап обучения. -М.: Междунар.отнош.,1980.

93.Смирницкий А.И. К вопросу о слове (« Проблема « тождества» слова) // Труды института языкознания АН СССР.-Т.4.-М.: АН СССР,1954.

94.Смирницкий А.И., Ахманова О.С. О лингвистических основах преподавания иностранного языка //ИЯШ.-1954.№3.

95.Содержание обучения иностранным языкам в средней школе: Организация речевой деятельности / Под ред. А.Д.Климентенко. -М.: Педагогика, 1984.

96.Соссюр Ф. Труды по языкознанию. -М.: Прогресс,

1977.

97. Старков А.П., Диксон Р.Р. Учебник английского языка для 9 класса -М.: Просвещение, 1974.

98. Старков А.П. Обучение английскому языку в средней школе. -М.: Просвещение, 1978.

99. Тохтаходжаева М. Лингводидактические основы двуязычной лексикографии. Автореф.дисс. ...док.пед.наук. Л.1982.

100. Темиров Ю.Э. Экспериментальное исследование эффективности упражнений в переводе с родного языка при обучении грамматическому строю английского языка. Дис. ...канд.пед.наук. Владимир, 1982.

101. Фоломкина С.К. Обучение чтению на иностранном языке в неязыковом вузе. -М.: Высшая школа, 1987.

102. Хошимов, Ж. Буронов. нглиз тили грамматикасининг норматив курси Тошкент «Ўқитувчи» 1989.

103. Хошимов Ў.Х., Ёкубов И.Я. нглиз тили ўқитиш методикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1993.

104. Цветкова З.М., Щлигель Ц.Г. Учебник английского языка для К класса. -М.: Учпедгиз, 1955.

105. Цетлин В.С. Ўрта мактабда чет тили ўқитиш курси.

106. Чориев М. / состав. Методические указания по обучению иноязычной лексике в школе. -Владимир: Изд-во Владимирского ГПИ, 1987.

107. Чориев М. Упражнения для усвоения лексики английского языка на старшей ступени школьного обучения. Владимир: Изд-во Владимирского ГПИ, 1989.

108. Чориев М. Принципы обучения иноязычной лексике в школе // Методические пути подготовки специалистов-филологов в педвузе. -Ташкент: ТГПИ, 1990.

109. Чориев М., Умирзаков У.С. К оптимизации обучения иностранным языкам // СамДЧТИ профессор-ўқитувчиларининг I илмий-назарий анжумани материаллари (1995 йил, 30-31 май). -Самарқанд: СКИ босмахонаси, 1995.

110. Чуйков Б.Т. Методика усвоения лексики для обучения устной речи на основе позиционной классификации слов применительно к средней школе. Дис. ...канд.пед.наук. -М., 1964.

111. Чугко Н.Я. Развитие памяти школьников -М.: Педагогика, 1982.

112. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. -М.: Просвещение, 1986.

113. Шахобова М.Б. В помощь преподавателю английского языка таджикских групп. Душанбе: Ирфон, 1973.
114. Шубин Э.П. Основные принципы методики обучения иностранным языкам. -М.: Учпедгиз, 1963.
115. Щерба Л.В. Преподавание иностранного языка в средней школе. Общие вопросы методики. -М.А.: АПН РСФСР, 1947.
116. Юсуилов У.К. Лингводидактический аспект сопоставительного изучения языков // Сопоставительная лингвистика и обучение неродному языку. -М.: Наука, 1987.
117. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека. -М.: Учпедгиз, 1969.
118. Ўрта мактабда чет тили ўқитиш курси / Проф. В.С. Цетлин тахрири остида. -Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
119. Fhmad K., Corbett G., Rogers M., Sussex R. Computers, Language Learning and Language Teaching. -Cambridge.: Cambridge University Press, 1985.
120. Alessi S.M., Trollip S.R. Computer-Based Instruction: Methods and Developments. -New York: Englewood Cliffs, 1985.
121. Allen W.S. Cross-Cultural Language Teaching // American Speech. -1988. -№2. -Pp
122. Anis J. Ordinateur, pedagogie, communication // Langue francaise. -1986 №70.
123. Bailin A. Artificial Intelligence and Computer - Assisted Language Instruction: a Perspective // CALICO Journal. -1988. -№3.
124. Barchan I. New Approach to Computer-Aided Language Learning // Computers and Modern Language Studies. - New York: Ellis Horwood Limited Publishers & Chichester Hals-ted Press, 1986.
125. Berggren O. Is Translation a Good Language Test? // English Language Teaching. - 1986. -Vol.20. -№3.
126. Buronov J.B., U.K. Yusupov., M.F. Iriskulov, A.S. Sadikov. The grammatical structures of English, Uzbek and Russian.
127. Drooks N. Language and Language Learning. Theory and Practice. New York, 1980.
128. Carool B. Psycholinguistics and Teaching of English Composition. New York, 1988.
129. Davies G., Higgins J. Computers in Language and Language Learning. -London: Center for information on Language Teaching and Research, 1982.
130. Fenoechiaro M. Teaching English as a Second Language

in Elementary and Secondary Schools. -New York, 1978.

131.Jespersen O. Now to Teach a Foreign Language. - London,1944.

132.Kening M.M., Kening M.J. An Introduction to Computer - Assisted Language Teaching. London - Glasgow etc.: Oxford University Press, 1983.

133.Lado R. Linguistics Across Cultures // Applied Linguistics. For English Language Teachers. - Michigan.-1987.

134.Method // The Modern Language Journal, -1991. --- Vol.35. -№2.

135.Miller M.M. To Teach and to Learn // The Modern Language Journal. - 1994. Vol.28.-№4.

136.Richards J. The role of vocabulary teaching. -In:Readings on English as a Second Language. - Boston.1980.

137.Travis J.E. The Place of Translation in the Teaching of Modern Languages // Modern Languages. - 1961. Vol. 42.

МУНДАРИЖА

Кириш	4
Мулоқотга доир лексик кўникмалар ва уларни шакллантириш боғиқлари	7
Сўзларнинг парадигматик алоқалари.	13
Сўзларнинг синтагматик алоқалари	14
Сўзларнинг китегориял алоқалари.	15
Сўзларнинг спонган фаоллашувида асқотадиган лексик алоқалар	17
Сўзларнинг тематик алоқалари	19
Чет тили лексикасига ўргатиш тамойиллари	23
Хорижий тил лексикасини ўргатишда сўзларнинг адекват алоқаларини шакллантиришга йўналтирилган тамойиллар	28
Лексик бирикларнинг типологик хусусиятларини инобатга олиш тамойили.	28
Сўзнинг барча аспектаари устида комплекс ишлаш тамойили	32
Лексиканинг ўзлаштирилишида рецептиз ва репродуктив-продуктив машқлар бирикти тамойили	32
Контекстли ва контекстсиз машқларда сўзни албатта ўзлаштириш тамойили	33
Лексик бирикни максимал контекстларда ўзлаштиришни таъминлаш.	34
Асосий грамматик шакллар ва функциялар орқали сўзларни ўзлаштириш тамойили	36
Бир тили ва икки тилли лексик машқлардан муштарак. Фойдаланиш тамойили.	36
Лексикани ўзлаштиришга қаратилаган фаолият мотивларини, максимал кучайтириш тамойили.	38
Сўз ўзлаштирилишида функционалик тамойили	41
Нонутқий лексик машқларга коммуникатив йўналиш бериш тамойили	42
Сўз гуруҳлари ва алоҳида олинган сўзлар устида муштарак ишлаш тамойили	43
Огзаки нутқ кўникмаларини шакллантириш билан лексика ўргатишни «қориштирмаслик» тамойили.	44
Лексика устида ишлашнинг нутқий кўникмални қилиш формаларига мос келиши тамойили.	46
Лексик машқларни таснифлаш.	50
Лексик машқларни нутқ фаолиятининг турларига кўра таснифлаш	52
Лексик машқларни сўзларнинг айрим жиҳатларини ўзлаштиришга йўналтирилганлиги бўйича таснифлаш.	52
Лексик машқларни сўзларнинг асосий алоқа турларини шакллантиришга кўра таснифлаш.	53

Лексик машқларни контекстаги алоҳида сўз устида ишлаш турига кўра таснифлаш	53
Коммуникативлик даражасига кўра ўзаро боғлиқ лексик машқларни таснифлаш	54
Урганилаётган сўзни ўз ичига олган нутқ парчасининг ҳажмига кўра коммуникатив машқларнинг таснифи	55
Коммуникатив лексик машқларнинг ишгирикчилар сонига кўра таснифи.	56
Урганувчи сўзларнинг ишлатилишига алоқадор лексик машқларни таснифлаш мезонлари.	61
Урганилаётган сўзнинг ишлатилишига бўладиган туртки турларига биноан лексик машқларни таснифлаш	62
Бир тили ва икки тили лексик машқлар	65
Лексик машқларнинг мантиқий мазмунини ташкил қиладиган асосларнинг табиати	66
Лексик машқлар бажаришда сўзларнинг эркин ёки тургун ишлатилишига кўра таснифи.	67
Машқларнинг ташқи структурал белгиларига кўра турлари.	69
Ташқи кўриниш билан фарқланадиган диалогик лексик машқлар.	71
Ташқи кўриниши билан фарқланадиган монологик лексик машқлар.	75
Адекват лексик машқларни саралаш ва чет-тил таълимида улардан фойдаланиш.	79
Адекват лексик машқларни саралаш қоидалари.	79
Сифат кўрсаткичларига кўра лексик машқларни саралаш қоидалари	79
Миқдор кўрсаткичларига кўра лексик машқларни саралаш қоидалари.	87
Сўзларнинг тематик гуруҳланиш хусусиятига кўра лексик машқларни саралаш қоидалари	88
Сараланган машқлардан фойдаланиб лексикани ўқитиш	96
Тажриба бошидаги илк маълумотлар	96
Тажриба дарсларида фойдаланилган ўқув материали	98
Техник воситаларсиз ўтказилган тажриба дарсларининг натижалари.	99
Компьютер асосида ўқитиш муаммолари (бугунги аҳвали).	101
Компьютер ёрдамида лексикани ўқитиш.	106
Хулоса	110
Адабиётлар	115

Илмий нашр

Музаффар Чориев

**Инглиз тили лексикасини
ўқитишнинг лингводидактик
асослари**

ўзбек тилида

Муҳаррир:	Т.Тиллаев
Техник муҳаррир:	М. Раҳмагов
Компьютерда теруви:	Н. Нурминова

Теришга 10.12.2003 йилда берилди. Босишга 7.01.2004 йилда
рухсат этилди. Бичими 84x108 1/32. Офсет усулида чоп
этилди. Шартли босма табоғи 8,03 Шартли кр.отт.8,1.
500 нусхада. Эркин нарҳда.

Қарши шаҳри «Насаф» нашриёти, 730018 Мустақиллик шох
кўчаси, 22-уй.

Қарши Давлат университети кичик босмахонасида босилди.
Қарши шаҳри, Кўчабоғ кўчаси, 17-уй.